

मीमांसा न्याय प्रकाशः

Acc. No: ~~20158~~ 50158

No 354

Acc. No. ~~20158~~ 5p158

न्यायपेदिपू

भोमांसा न्यायप्रकाशः

ओं वत्सरो नमः श्री गणेशाय नमः ॥ गुरुभ्या नमः ॥ यत्कृपा लेशमात्रेण पुरुषार्थं च
 तुष्टयम् प्राप्यते तमहं वंदे गोविंदं भक्तवत्सलम् १ अनंतगुणसंपन्नमनंतनजनं
 प्रियम् अनंतरूपिणं वंदे गुरुमानंदरूपिणम् २ इह बलुपरमकारुणिकेन
 गवता जेमि निरूपिणा अथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिना द्वादशसु अध्यायेषु धर्मो विच-
 रितः तत्र वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानो धर्मः यथायागादिः सहियजेन
 स्वर्गकाम इत्यादिवाकोन स्वर्गमुद्दिश्य विधीयते तथाहि यजेतेत्यत्र ह्यस्यंशद्वयं
 यजिधातुः शतृप्यश्च तत्र प्रत्ययेऽप्यस्यंशद्वयं आख्यातत्वं लिङ्त्वं च आख्यातत्वं
 च दशसु लकारेषु विद्यते लिङ्त्वं च पुनः केवले लिङ्गे च तत्र आख्यातत्वं लिङ्त्वं चान्यान्
 वने बोध्यं ते भावनानामनवितुर्नवनानुक्तो भावकः व्यापारविशेषः सा च द्विधा

विधिप्रश्नः

विधिप्रश्नः

शाहीभावना आर्थाभावनावेति तवपुरुषपदस्यनुकूलोव्यापारविशेषः शाहीभावनां
 च लिङ्गांशो नोच्यते लिङ्गश्रवणोऽयं मां प्रवर्तयति मत्पुत्रस्यनुकूलव्यापारवानयं
 निति नियेजेन प्रतीयमानत्वान् पद्यस्मात्प्रतीयने तत्रस्य वाच्यं यथा गोशब्दस्य गोलं
 पुत्रस्यनुकूलोव्यापारविशेषो लोके पुरुषनिष्ठो निष्ठाया विशेषः वेदे तु पुरुषानावाह्नि
 दिशब्दनिष्ठ एव अहि वेदः पुरुषनिर्मितः वेदस्याध्ययनं सर्वगुर्वध्ययन एव कं
 वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा इत्यादिना वेदायोरुभेयस्य साधितत्वात् यः कल्पः
 कल्पपूर्व इत्यादिन्यायेन संसारस्यानादित्वारीश्वरस्य च सर्वज्ञत्वादीश्वरगत कल्पीयं वेद
 मि कल्पस्मृतौ परिशतीत्येतावतौ बोधयतौ प्रमाणं तरेणार्थसुपलम्परचित्तकल्पनात्
 यतेश्च न तस्य पुरुषानावाह्नि निष्ठे वसाः अतएव शाहीभावनेति व्यपदिशंति साव
 न्निष्ठत्वादेव १=

No 354

Acc. No. ~~2015~~ 50158

न्याय वेदि

मेमांसा न्याय प्रकाशः

गोंबल्लयोनमः श्रीगणेशायनमः श्रीगुरुभ्यान्नमः॥ यत्कृपात्नेशमात्रेण सुकृपार्थन
 तुष्टयम् प्राप्यते तमहंबंदे गोविंदं भक्तवत्सलम् १ अनंतगुणसंपन्नमनंतमजन
 प्रियम् अनंतरूपिणांबंदे गुरुमानंदरूपिणम् २ इह खलु परमकारुणिकेन
 गवता जेमि निरूपिणा अथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिना द्वादशसु अध्यायेषु धर्मो विच
 रितः तत्र वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानो धर्मः यथायागादिः सहियजेत्
 स्वर्गकाम इत्यादिवाको न स्वर्गमुद्दिश्य विधीयते तथाहि यजेतेत्यत्र त्वत्स्यंशद्वयं
 यजिधातुः शान्त्ययश्च तत्र त्वत्स्येप्यस्यंशद्वयं आख्यातत्वं लिङ्त्वं च आख्यातत्वं
 च दशसु लकारेषु विद्यते लिङ्त्वं च पुनः केवले लिङ्गे च तत्र आख्यातत्वं लिङ्त्वाभ्यां न
 वनैवोच्यते नावनानामनवितुर्नवनानुक्तो नावकः व्यापारविशेषः साचद्विधा

किञ्चिज्ज्ञा

वेधिप्रज्ञ
 ये ३३

शाहीभावना आर्थाभावनावेति तत्र पुरुषश्च त्र्यनुक्तलो व्यापारविशेषः शाहीभावना
 च लिङ्. त्वांशो नोच्यते लिङ्. श्रवणो अयं मां प्रवर्तयति मत्प्रहृत्यनुक्तलो व्यापारवानयं
 नानि नियेजेन प्रतीयमानत्वान् पद्यस्मात्प्रतीयने तत्र स्पवाचं यथा गोशब्दस्य गोलं स
 प्रहृत्यनुक्तलो व्यापारविशेषो लोके पुरुषनिष्ठो निष्ठाया विशेषः वेदे तु पुरुषानावाह्नि
 दिशब्दनिष्ठराव महिवेदः पुरुषनिर्मितः वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वेध्ययनं सर्वं कं
 तेराध्ययनसामान्यारधुनाध्ययनं यथा इत्यादिना वेदायोरुभेयतस्य साधितत्वात् यः कल्पः
 कल्पपूर्व इत्यादिन्यायेन संसारस्यानादितारीश्वरस्य च सर्वज्ञत्वादीश्वरगत कल्पियं वेदं
 मिन्कल्पस्मृतौ परिशतीत्येतावतौ बोधयतौ प्रमाणां तरेणार्थमुपलभ्य रचितं कल्पनात्
 ययत्तेश्च न तश्च पुरुषानावाह्नि निष्ठेव सा अतएव शाहीभावनेति व्यपदिशन्ति सा च
 निष्ठत्वादेव १=

भावनं शत्रयमये सते साध्यं साधन मिति कर्तव्यतां चेति तत्र साध्या कां सायां वक्ष्यमाणं
 श्रौयो ये तार्थी भावना साध्यत्वेन संबध्यते एकप्रत्ययगम्यत्वेन समाना निधानश्रुतेः यद्यपि
 रव्यादीनामप्येकप्रत्ययगम्यत्वं समानं तथाप्ययोम्यत्वा न्न ते यो भाव्यत्वेनान्वयः कारणात्
 यस्माद्वर्मी सायां लिङादिज्ञानं करणत्वेन संबध्यते तस्य करणत्वेन भावनोत्पत्तिकत्वेन सन्निकर्ष
 शाब्दे लिङ्गः ब्रूयादिज्ञाने सन्निकर्षात्प्राक् ब्रूयादिज्ञानस्येव लिङ्गज्ञानात्प्राक् शब्दधर्मभावनायाश्च
 तस्माज्ज्ञेयं वेषसंगान् किंतु भावनानाव्यनिर्वर्तकत्वेन लिङ्गज्ञानं हि शब्दभावनाभाव्यार्थना
 नां निर्वर्तयति कुवार्इव छेदनमतो लिङ्गज्ञानस्य करणत्वेनान्वयः इति कर्तव्यं
 सायां प्राशस्यज्ञानमिति कर्तव्यत्वात्वेन संबध्यते तत्र प्राशस्यज्ञानं वायुर्वैद्येष्टादे
 तादृश्याद्यर्थवादेर्जन्यते तेत्यर्थवादाः स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनमलभमानास्तत्तथाया

यस्माद्वर्मी
 शाब्दे लिङ्गः
 तस्माज्ज्ञेयं
 मि
 प्रमित्या
 एव

क्रुनौ प्राशस्त्यं प्रतिपादयन्ति स्वार्थमात्रपरत्वे चानर्थक्यप्रसंगात् न वेष्टायतिः अथ
 न सिद्ध्युपातत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः तथाहि स्वाध्यायोध्येतव्यइत्यध्ययनविधिः सकल
 स्वाध्यायनकर्तव्यतां बोधयन्सर्वो वेदः प्रयोजनवदर्थपर्यवसायोति सूचयति निरर्थक
 स्वाध्यायनानुपपत्तेः सच वेदो विधि मंत्रनामधेयनिषेधार्थवारात्मकः तत्र विधिः प्रयोज
 वदर्थविधानेनार्थवान् सचाष्टासमर्थविधत्ते यथाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति विधिः
 चाष्टप्रयोजनवधोमं विधत्ते अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति यत्र तु कर्मप्रकारं न रे
 संतवत्तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते यथा दध्ना जुहुयादित्यत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन
 मत्वा होमोद्देशेन दध्निमात्रं विधानं दध्ना होमं भावयेदिति यत्र तत्र न यमप्राप्तं तत्र विधिः संविध
 तैः न च न वेद न्येन शिष्टा इति शिष्टा उपदिष्टा इत्यर्थः यथा सोमं न यजेतेत्यत्र सोमयागस्य

प्रत्यक्षविशेषश्च नहि सोमयागो न वेतुमर्हति ५५

रथासत्तासोमविशिष्टयागविधानं सोमवतायागेनेष्टं भावयेदिति न चो नयविधाने वाक्य
 नेरः विशिष्टस्यैकत्वात् विशिष्टविधौ च मतर्थे लक्षणा यथा सोमपदेन मतर्थो लक्ष्यते सोम
 वतेति न हि मतर्थे लक्षणां विना सोमस्यान्वयः संभवति यदि तावत्सोमयागयोरेकं रूपं ता
 भावनायां करणत्वेनैवान्वयः सोमेन यागेनेष्टं भावयेदिति न च उ नयविधाने वाक्यनेरः
 मस्य यागवत्फलभावना करणत्वेन प्राधान्यापातिश्च यागार्थत्वा नुपपत्तिश्च यागे इव्यानु
 पपत्तिश्च प्रत्ययवाच्यफलभावनायाः सामान्यदोषात्तेन यागेन करणाकांक्षाया नि
 त्तैरेकमि न यदोषात्तस्य सोमस्य करणत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च स्यात् यदि च वैयधिकरणो नान्व
 तः न च न तावद्योगेन सोममित्यन्वयः सामान्यदोषात्तत्वात्स्यस्य वाच्यफलभावना करणत्वेना
 न्वयैतस्य यागस्य सोमकर्मकभावनान्वयानुपपत्तेः यागस्य सोमार्थत्वाया तश्च न वेष्टोपपत्ति

एकत्र विशेषणत्वेनान्वितस्य
 न्यत्र विशेषणत्वेनान्वयास

तस्माद्विशिष्टविधानमेवेतिसिद्धमत्रशङ्कते नन्विति ७ = तथाचमत्तैप्रकृतिलक्षणयाविशिष्टवि
 धानमेव न्याय्यमिति पर्यवसितम् ॥ चण्ड
 तिलक्षणायां शङ्कते अथेत्यादिना १०

संघतीयते यागश्चनावनासंबंधः क्वचित्करणात्वेन क्वचित्साध्यत्वेन च संभवति तत्र करणात्तांशमा
 दयफलसंबंधः साध्यतांशमादायगुणसंबंधश्चादिति चेन्मैव यद्यपि भावनायां यागस्य संबंधः
 संघतीयते तथापि करणात्वेनोपस्थितिदशायां न साध्यत्वेनोपस्थितिः संभवति विरोधात् तदव
 धूययागेन स्वर्गो नात्रयेदितिकरणात्वेनान्वये सति यश्चात्सोमेन यागं भावयेदिति साध्यत्वेनान्वयो व
 च्यः ततश्च वाक्येनैदः न च प्रत्ययानिहितभावनास्वरूपो यागस्वरूपेण यागस्वरूपमात्रमन्वेती
 कारकात्वात्तिवक्तुं युक्तं कारकाणामेव क्रियान्वयात् तत्सिद्धं सोमस्य नयौगे सामानाधिकरण्येन वेद्यधिकरण्ये
 भावात् तद्वन्नवान्वयः संभवतीति ननु यजेतेत्यत्र प्रत्ययानिहितभावनायाः करणाकांक्षायां यथा यागः करणात्वे
 नान्वेतितथेति कर्तव्यताकांक्षायां सोमस्येति कर्तव्यतात्वेन भावनायामेवान्वयोऽस्तु किं मतर्थः ॥ त
 रायेति चेन्न सोमेनेति तृतीयया करणत्वाच्चिन्त्या सोमस्येति कर्तव्यतात्वात् न निधानात् तत्र यदीति कर्त
 तृतीयया र्व्यतात्वेन क्षरायो चेतैतो वं सोमपदेशवच्च कृतिनूते मतर्थः क्षराणां गुणोत्पत्त्याप्यकल्पनेति न्यायात् अ
 यवेदो वा प्रायवर्षा नादित्यधिकरणोत्पत्तिस्तानविरोधित्वन्यायेनांत्ये प्रत्ययरावलक्षणेति चेत् तथा ॥

स्वरूपस्य
 कारकात्वा
 भावात् तद्वन्न

अमुख्ये २ =
 धर्कम्

सोमपदेनात्र काचन क्रक ग्राह्या वेदो वा क्र गिति प्राप्ते वेदो वेति राक्षान्तः १ =

प्रथमा दृष्टं दर्शयन्ति द्वितीयादिना १ = द्वितीया दृष्टं दर्शयन्ति त्रयेत्यादिना २ =
यागेन २ =

अदृष्टदयापत्तेः न हियागस्य सोमार्थत्वं दृष्टदारेण संभवति वीहिषवद्यातेनेव यागेन सोमेकस्य
दृष्टा संभवात् २ = चित् दृष्टस्याजननात् अतस्तेन नावसोमे किंचिददृष्टं जननीयं यो हारोनेव वीहिषु तथा यागस्य
वा २ = सोमार्थत्वे फलभावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वयो वक्तव्यः भावनाकरणत्वं च भावनाभावविर्ग
दृष्टा जनेन त्वकत्वेनेत्युक्तं न च सोमो दृष्टमंतरेण फलं जनयितुं समर्थः ग्रहैर्जुहोतीति वाक्यविहितहोमेन तस्य
ना सम्भवात् ४ = नस्मीभावत् अतो दृष्टदयायातान्न यागस्य सोमार्थत्वमिति न यागेन सोमं भावयेदित्यन्वयः संभव
वा ५ = ति करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तेश्च अथ सोमेन यागं भावयेदित्यन्वयः सं
तृतीयया नवति तत्र यद्यपि सोमस्य यागार्थत्वाद्यागु निर्धृतिर्दृष्टमेव प्रयोजनं तस्य तदिति नादृष्टदयापत्तिः
करणत्वे नापि करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिः करणत्वेनैवान्वयात् तथापि अथ
तस्येति शेषे संवाद्भावनाकरणत्वेनान्वितस्य यागस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थेव ननु यजेतेत्यत्र ननु या
यः ७ = गस्य करणत्वेन नापि साध्यत्वेनोपस्थितिः तद्यथा कर्तृतीयाद्यभावात् किंतु भावनायां यागसंबंध
ननु दध्राजुहोतीत्यत्र फलभावनाकरणत्वेनान्वितस्यापि होमस्य भावत्वेनान्वयवदत्रापि तस्यान्वितस्य यागस्य भावत्वेना
नवयोस्त्वित्याशंक्यतत्र वाक्यान्तरेण प्राप्त्वादिति सम्भवति तथा अत्र नु अप्राप्त्वा नैवं सम्भवतीत्याहुः अप्राप्त्वादिति ३ =
सोमापजया ३ = करणत्वेन २ =

सोमस्येतिक
 र्व्यतयान्च
 पासम्भ
 वेपि ८ =

पिसोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वयानुपपत्तिः सिद्धस्यवस्तुनइतिकर्तव्यतात्वाभावात् क्रिया
 याएवइतिकर्तव्यतात्वात् इव्यस्यचकेवलमंगत्वात् अतएवइतिकर्तव्यतात्वाभावात् इव्यस्य
 प्रकरणादग्रहराम् यथाहुः नावांतरक्रियायोगादतेवाक्योपकल्पकात् गुणइव्येकयंभा
 वैर्गृह्येतिप्रकृतौक्रियाइति तदेतदग्रेवस्यामः किंचसोमेनयजेतेतिहियागस्येत्यतिवाक्यं
 नाधिकारवाक्यंज्योतिशोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यस्याधिकारवाक्यत्वात् उत्पत्तिवाक्येचने
 निकर्तव्यताकांक्षा इष्टविशेषाकांक्षाकलुषितत्वेनेतिकर्तव्यताकांक्षायाविस्पष्टमनुत्थाना
 त तत्सिद्धंसोमस्यनेतिकर्तव्यतात्वेननावनायामन्वयः तस्माद्विशिष्टविधावन्वयानुपप
 त्यावश्यंमत्वर्थलक्षणोति नचेवमपिसोमेनयजेतेत्यत्रनविशिष्टविधानंगौरवात् म
 त्वर्थलक्षणायानाच्च किंतुदध्राजुहोतीतिवत् गुणमात्रविधानमस्तुविधिशक्तेर्गुरोर्गु
 यसंक्रमात् यथाहुः सर्वत्राख्यातसंबंधेऽप्युपमागोपदंतरेविधिशक्त्युपसंक्रांतेः स्या

सोमरूपे ९ =

क्षातोर्नुवादतेति नचयागस्याप्राप्तत्वात्तस्य इदं देशेन सोमविधानमिति वाच्यं ज्योतिष्टोमेन
 स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन यागस्य प्राप्तत्वात् नचास्याधिकारविधित्वेन नोत्पत्तिविधित्वं
 मिति वाच्यं ३ इति दायजेन यज्युः काम इति वद्रे कस्येवोभयविधित्वोपपत्तेः एवं च सोमेन गुणमात्रवि
 यजेतेत्यत्र नमत्वर्थलक्षणा यदिह्यत्र विशिष्टविधानं स्यात्तदा न्वयानुपपत्त्या मत्वर्थलक्षणा ध्याने सति ३
 वाक्यद्वये स्यात् ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र यागविधाने क्वचिन्मत्वर्थलक्षणा नतावदेतस्मिन्वाक्ये
 ज्योतिष्टोमेन यागेन स्वर्गमावायेदिति सामानाधिकरण्येनैव नाम यदस्या न्वयात् नायिसौ ज्योतिष्टोम
 मेन यजेतेत्यत्र यागो देशेन सोमविधानात् सोमेन यागमावायेदिति नचनुवादेऽप्यस्ति मत्वर्थं यदस्य ६ =
 लक्षणा अत्रात्रोक्तं विधानेवानुवादे वा यागः करणमिष्यते तत्समीयेतृतीयांतंतदाधित्वं न यागरूपकं
 भुवतीति अतश्च विशिष्टविधिवत् गुणविधानेऽप्यस्यैव मत्वर्थलक्षणोतिचेत्तमेव गुणान्व २ ए ३ =
 यानुपपत्त्या हि मत्वर्थलक्षणां गीक्रियते यदा तु भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयः तदा ५ कृत्वा
 यागपद ३ = सोमपदादि ३ =

मत्तर्पलक्षण १=

करणत्वं

वाजपेयेन स्वर्गकामो वाजेतेत्यत्र वाजेः प्रेयसि तित्वुः
त्यस्या वाजे प्रेयस्य द्रव्यवाचित्वात् यागेनेष्टं वाजे
प्रेयेन यागभावयेदित्येकस्यैव प्रयत्नकरणत्वे

न्यानुपपत्त्या सांगीकर्तव्या गुराविधौ न धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयो मानानावात् न हि नान्वावत्वेन
रक्षा जुहोतीत्यत्र होमस्य करणत्वं श्रूयते तदा च कर्तृतीयाद्यनावात् कल्पत इति चेन्न गुरा वान्वयोस्ति
स्य तत्र विधिस्ति तत्वेन साध्याकांक्षायां साध्यत्वकल्पनाया एवोचितत्वात् रक्षा होमनावये तितन्त्रे सम्म
दिति न वा यमस्ति नियमो नावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयो न प्रकाशं तरेणोति यथा अत्राशंक्य
द्वयपूर्वपक्षानुत्थानाय तैः यथा हेहियजेत स्वर्गकाम इत्यादौ प्रत्ययवाच्यायां वक्ष्यमाणा परिहृत इ
र्थभावनायां न मानयदृक्त्वायागस्य नाव्यत्वमाशंक्या पुरुषार्थत्वेन परिहृतं यदि वधा तर्पणः ८=

तर्पणस्य करणत्वेनैव नावनायामन्वयस्तदा नाव्यत्वशंकौ नोदेतीति व्यर्थत्वं यथाद्यमधि
करणमायद्येत् किंच वाजयेयाधिकरणोत्तं संवंध आशंक्य परिहृतः धात्वर्थस्य करणत्वे
नैवान्वयेत्तं संवंधशंकौ न स्यात् तं संवंधशंका परिहारो च व्याख्यातौ किंच न धात्वर्थस्य
करणत्वेनैवान्वयः गुराकामाधिकरणो आश्रयत्वेन धात्वर्थान्वयस्योक्तत्वात् तथा हि रक्षेदि
यकामस्य जुहुयादित्यत्र नानावक्षोमो विधीयते तस्य वचनांतरेण विहितत्वात् नापि होमस्य क

रेवत्यधिकरणकवारवन्तीयात्मकाग्निष्टोमसामभावकभावनाविशिष्टपशुभावकैतद्व्यागकर
 एकतदुपकारको गकलापतिकर्तव्यताकोभावनाइतिवाक्यार्थः ७ = गुणद्वयप्रो रूपलक्षणत्वयथाकर्मपदस्य
 एकविधितः ३ = गुणप्राप्ते ३ = गुणद्वयप्रो रूपलक्षणत्वयथाकर्मपदस्य तया ३ =

न्या० प्र०
 ६

तसंबंधः गुणपरानर्थक्यापत्तेः नापिगुणसंबंधविधतेकलपरानर्थक्यापातात् नाप्युनयसंबंधवि
 धतेषामेकर्मणि अनेकविधानेवाक्यनेदापत्तेः यथा ५ : प्राप्तेकर्मणि नानेकोविधातुं शक्यते गुणः
 अप्राप्ते तु विधियंतेवहवोप्येकयत्नेनः अवचकर्मयदवजुरोत्पल्लेहरां राकोदेशेनानेकवि
 धानेवाक्यनेदात् अनरावग्रहेकत्वाधिकरणो ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रग्रहोदेशेनुराकत्वसंमार्जनविधौ
 वाक्यनेदात्तत्वेकत्वमविवक्षितमित्युक्तं रेवत्यधिकरणे वरातस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोम
 सामकत्वापशुकामोहोतेनयजेतेत्यत्रवारवन्तीयस्य रेवतीसंबंधे अग्निष्टोमसामसंबंधे फलसंव
 धेवविधीयमानेवाक्यनेदात्तावनोपसर्जनंभावनांतरंविधीयतइत्युक्तं तस्मात्प्राप्तेहोमेनोमेयवि
 धानंसंभवति नापिहोमांतरंविधीयतेगौरवप्रसंगात् प्रकृतहानाप्रकृतकल्पनाप्रसंगात् स
 त्वर्थलक्षणप्रसंगाच्च नापिरध्येवकेवलंकरणत्वेनविधीयतेइतिपुनः केवलस्यवापारानावि
 दस्यकरणत्वानुपपत्तेः कर्तृव्यापारव्याप्यत्वनियमात्करणस्यकिंतर्हि विधीयतइतिचेत्
 धेतितृतीयावोपानंतरधिकरणत्वंफलभावनायांकरणत्वेनविधीयते इत्यपार्थत्वेनरक्षोयितस्य
 प्राधान्यात् एवंचदधिकरणत्वेनेदियंभावयेदितिवाक्यार्थः करणत्वंचकिंप्रतियोगिकमित्यं

ऋच ५ =
 फल गुण
 सम्यन्ध ७ =
 करणत्वस्पर्श
 कश्चिद्

रुद्धिमताहो
 मेनेन्द्रियरु
 पंफलभावे
 येदिति ८ =

वलावलाधिकरणे ७= होमाप्रयेन दन्धा इन्द्रिये भावयेत् १=

तृतीयेऽप्युत्तर ८=

येहायांसंनिधिया मोहो मेऽप्राश्रयतेन संवध्यते ततश्च सिद्धो धात्वर्थः स्यात् प्राश्रयतेनान्वयः युक्तं
 तमनुसरामः तत्सिद्धं धात्वर्थस्य न करणत्वेनैवान्वय इति किं तर्हि क्वचित् करणत्वेन क्वचि
 त्साध्यत्वेन क्वचिदप्राश्रयत्वेनेति गुणविधौ च साध्यत्वेनैवान्वयः संभवतीति न मतवर्थस्तत्रा
 याप्रयोजनं किंच गुणविधौ मतवर्थस्तत्रायां गुणस्य धात्वर्थो गते किं मानमिति वक्तव्यं न
 तावच्छ्रुतिः मतवर्थस्तत्रायां तृतीयायां क्रुतिर्मत्वर्थस्यैवांगत्वे मानं स्यान्न गुणस्यांगत्वे समनित्या
 हारत्मेकं वाक्यमिति चेत् तत्किं स्वतंत्रमेव मानमुत्तलिंगश्रुती कल्पयित्वा नाद्यः वलावला
 धिकरणविरोधात् तच्च हि वाक्यलिंगश्रुती कल्पयित्वांगत्वे मानमित्युक्तम् द्वितीये प्रत्यक्षा
 श्रुतिमुत्सृज्य श्रुत्यंतरकल्पनेन स्यात्वाच्यं आहृति कल्पने ह्यथा यद्वा सः समाश्रितः स्यात्
 विशिष्टविधौ चागत्या तदा प्राश्रयं किंच न वतु श्रुत्यंतरकल्पनं तथापि तत्सह कृतः प्रत्यक्ष एव वि
 धिर्धात्वर्थमिदं न गुणविधौ उक्तकल्पितविध्यंतरमिति चेन्न श्रुतविधेर्व्यर्थतापत्तेः न हितेनः श्रुतविधिना ३=

द्वेष्टः ५=

श्रुत्यंतर ३=

श्रुतविधिना ३=

सोमेन यजेतेत् ३=

प्रत्यक्षश्रुतेरेव ४=

धात्वर्थस्य ९=

कल्पित २५

न्या० प्र०

७

धात्वर्थस्य
साध्यत्वेनेवा
न्यये ३=

दद्याहोमंभावयेदिति ४=

तत्र अथ क्रयमाणानां विविधः कल्पितश्रुतिसहकृतो धात्वर्थी गतेन गुरां विधत्त इति चेत् तर्हि तत्र
कथं धात्वर्थस्यान्वयः करणत्वेनेति चेत् नान्वयानुपपत्तेः न हि संभवति रधाहोमेनेति चान्वयः साव
ध्यत्वेनेवान्वयो रधाहोमंभावयेदिति चेत् न तथा सत्यनुवादेऽपि धात्वर्थः करणत्वेनेवान्वेतीत्येतदु
क्तं स्यात् विवक्षितवाक्यार्थश्च विनेवमत्वर्थलक्षणयोगीकृतः स्यात् तस्मान्न गुरां विधौ मतव्यं
लक्षणं यन्नुविधानेनानुवादेवेति वार्तिकं तत्पत्तीति मवलं व्यनवस्तुगतिं नथाहि यावद्यग्निहो
मं जुहुयादिति कं नालोच्यते केवलं रधा जुहोतीति वाक्यमा लोच्यते तदा यद्यन्यायेन होमस्या तन्यायसिद्धा
नायत्वं जानतां प्रतियदाधिकरणानां वार्थाधिकरणवासनावासितानां नवत्येव तादृशी मतिः यद् नतीत्येत्यर्थः
धिमताहोमेनेहंभावयेदिति प्रतियदाधिकरणो हि सोमेन यजेतेत्यादिषु किं गुरां धात्वर्थयोः फल
भावनाकरणत्वेनान्वयउत्तराकस्येवेति संदिह्यध्वानसंबंधालाभात् विनिगमनाविरहाच्च सर्वे प्रंधानेभाव
यां फलभावनाकरणत्वेनान्वयमाशंक्यलाघवादेकस्येव फलभावनाकरणत्वमित्युक्तं भावनाक नाया ३=
रणत्वं हि भाव अर्थे भावनाभावनिर्वर्तकतया नाव्यं च स्वर्गादिना दृष्टमंतरेणोत्पन्नेकेषां करणत्वे कृष्ण ७

या गादेः २=

सि०

प्रपते इति*

अनेकादृष्टकल्पनाप्रसंगात् तस्मादेकस्यैव करणत्वं यदाप्येकस्यैव तदा विकिंदव्यगुणयोः फल
भावनाकरणत्वं उन्नधात् तस्यैति भावार्थाधिकरणो संदिह्य इव्यगुणयोरेव भावनाकरणत्वं नूतनव्या सा०
यो यदि न्यायादित्याशंक्यधात्वर्थस्यैव भावनाकरणत्वं यदश्रुतेर्वलीयस्वादित्युक्तं अतश्च सिद्धमेत
द्वक्त्यांतरानालोचनदशायांगुणविधावपिधात्वर्थस्य करणत्वाशंकायांगुणयदेमत्वर्थलक्षणो
ति यदा त्वग्निहोत्रं जुहोतीति होमविधायकं वाक्यांतरमात्रं नोच्यते तदा होमस्य वाक्यांतरेण
व्यतिथिना तदा तद्विशेषेण गुणारेमात्रं विधीयते इत्यालोचनान्नमत्वर्थलक्षणोति
तरा वा कृपायां सारयिमिमेः आधारानिहोत्राधिकरणो फलतो गुणविधिरयं न यतीति
विधानेवेति न इति यदेतद्वार्तिकं अधिकारविध्यनिर्णायं उद्दिश्याय जेतेत्यादीनामधिकारात् तत्र हि यागो विधी
यतामुत्पत्तिवाक्यसिद्धौ वा नुवाद्यतां उभयथापि करणत्वेनान्वयात् तृतीयोतस्य तदाचितं अन्यैकरणावा
थान्वयानुपपत्तेरिति तस्माद्गुणविधौ विनापि तद्वशायांच योपपत्तेर्न मत्वर्थलक्षणोति अतश्च चित्त्व
सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानं किंतु गुणमात्रं विधानं यागसुज्योत्तिष्ठोमेन स्वर्गकामोय

करणत्वाभावे ३=

नन्वेवमपि सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानं नित्यारम्भान्ययामत्वर्यलक्षणापत्तेरित्यंतमत्वर्य
लक्षणां गीकर्तुमते वा ध्याशंका १=

न्या० ५० जेतेत्येतस्मिन्वाक्ये विधीयत इत्येव युक्तं अन्यथा मत्वर्यलक्षणापत्तेरिति अत्रोच्यते यद्यपि यागो मत्वर्यलक्ष
देशेन सोमविधौ न मत्वर्यलक्षणा तथापि यागस्याप्राप्तत्वात् सोमेन यजेतेत्यत्र यागो देशेन सोम
विधानं संभवति न च ज्योतिष्टोमेनेत्यादिना प्राप्तत्वात्तु देशेन गुणमात्रं विधीयत इति वाक्यं तत्र
धिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वा नुपपत्तेः (मात्रमधिकारे विधिना क्रियते) कर्मस्वरूपमात्रबोध
को विधिरूपत्विविधिः तेन च विहितस्य कर्मणाः फलविशेषसंबंधमात्रमधिकारविधिना क्रि
यते फलविशेषसंबंधबोधकस्याधिकारविधित्वात् यथाग्नेयोष्टाकपालो न वति इत्येतद्विधि
विहितस्य कर्मणाः फलविशेषसंबंधमात्रं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यं विधत्त इति
तस्याधिकारविधित्वं नोत्पत्तिविधित्वं स्यादसत् दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतस्य नोत्पत्तिविधित्वं संभ
वति आग्नेयोष्टाकपाल इत्यादि वाक्या नर्थक्यापत्तेः न हिते न तदा कर्मविधीयते तस्य दर्शपूर्ण कर्मणाः ३=
मासाभ्यामित्यनेन विहितत्वात् नापि गुणविधानं संभवति प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधाने वाक्य
नेदापत्तेः अत आग्नेयोष्टाकपाल इत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यस्य चाधिकारविधि कृष्ट ८

आग्नेयोष्टा
कपाल
इत्यनेनाग्नि
रूपगुणवि
धानं २२=

आग्नेयोष्टाकपालो भवतीति वाक्येन ३=
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यस्य यागस्वरूपविधायकत्वे ३=
यजमानेनाग्निरूप २=

संयुक्तं ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य त्वधिकारविधेरुद्दिष्टाय जेतयशुकाम इत्यादिव इत्यत्रिविधित्वे विह्वी
 क्रियमाणेन कस्यचिद्वानर्थक्यं सोमेनेयजेतेत्यस्य गुणविधित्वात् यागोद्देशेन सोममात्रविधा
 नान्न च नवाक्यमेद इति चेत्तमेवं यद्यपि सोमेनेयजेतेत्यत्र नवाक्यमेदः तथापि ज्योतिष्टोमे
 नेत्यस्मिन्वाक्ये कर्मस्वरूपेन स्य च फलसंबन्धे विधीयमाने गौरवल्लक्षणो वाक्ये मोदोस्त्ये
 व सोमेनेयजेतेत्येतादृशिको विहितस्य कर्मणाः फलसंबन्धमात्रविधाने लोघवान्न दभावः ३
 त्वाप्रमणं प्राद्विष्टाय जेतेत्यत्र नवाक्ये नान्न राभावेनागत्यात्तराश्रयणं न च सोमेनेयजेतेत्यत्राधिकर्म
 स्वरूपे गुणे च विधीयमाने वाक्यमेदः स्यादिति वाच्यं श्रूयमाणेन विधिना गुणस्याविहितत्वा
 त् विशेषणविधेरार्थिकत्वात् सर्वत्र हि विशिष्टविधौ विशेषणविधिरार्थिकः ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य त्व
 त्रिविधित्वे कर्मस्वरूपं फलसंबन्धश्चेति उभयं श्रूयमाणेनैव विधिनाविधातव्यमिति दृष्टो गौर
 वल्लक्षणो वाक्यमेदः यथाहुः श्रोतव्यापारनानात्वेषादानामतिगौरवं राकोक्त्यवसिन्नानां कु
 र्याद्वेयो विरुध्यते इति सोमेनेयजेतेत्यस्योत्पत्तिविधित्वे यद्यपि वाक्यमेदः तथापि मतवर्थलक्ष

न च १ फलसंबन्धगुणसंबन्धरूपविधिव्यापारः २ =

पदलक्षणतोवाक्यभेदस्य जघन्यत्वादेव ३ =

पुत्रजननयोऽप्य ४ =

यागकरणत्वस्यैव ८ =

न्या० प्र० रास्यादेवेति वाच्यं तस्याः स्वीक्रियमाणात्वाच्च तत्र रातो वाक्यभेदस्य जघन्यत्वात् तत्र रातिपदस्योवा
क्यभेदस्तु वाक्यदोषः पदवाक्ययोर्मध्ये पदरावदोषकस्य नाया उचितत्वात् गुरोत्वन्याप्यकल्पने
न्यायात् अतएव जातपुत्रः कृष्णकेशो गूनीनादधीनेत्यत्राधानानुवादेन जातपुत्रत्वकृष्णकेश
सविधाने वाक्यभेदात् पदद्वयान्यामवस्थाविशेषो लक्ष्यत इत्युक्तं तस्माद्वाक्यभेदप्रसक्तौ लक्ष
णौ वस्वीकार्या तस्मात्सोमेन यजेतेत्ययमेवोत्पत्तिविधिर्न ज्योतिष्टोमेनेत्ययं गौरवलक्षणावाक्य
भेदापत्तेः किंच सोमेन यजेतेत्यत्र यागविधाने श्रुत्यर्थविधानं स्यात् गुराविधाने तु वाक्यार्थ
विधिर्न तच्च श्रुत्यर्थविधाने संनचत्युक्तं यथाहुः वाक्यार्थविधेरन्याप्यः श्रुत्यर्थविधिसंनचं
इति वाक्यार्थः यदांतरार्थ इत्यर्थः ज्योतिष्टोमेनेत्यत्राधिकलोदेशेन यागस्यैव विधानान्न वाक्यार्थवि
धानं तदुत्पत्तिविधित्ववादिनापि तदंगीकाराच्च तस्माज्ज्योतिष्टोमेनेत्ययमधिकारविधिरेव अयि
च कर्मस्वरूपविधिस्तत्र स्वीकार्यो यत्र कर्मणोरूपमुपलभ्यते यागस्य च द्वे रूपे इव्यं देतावेति सो
मेन यजेतेत्यत्र यद्यपि देवतानोपलभ्यते सोमयागस्याप्युक्तत्वात् अव्यक्तत्वं स्वार्थचोदितदेव
वाक्य १ =
दोमेनेति ४ =

नाराहित्यं ननु देवता राहित्यमात्रं ऐंद्रवायव्यं गृह्णातीत्यादिवाक्यविहितग्रहणादेव नानोस-
 तात् ग्रहणार्थान्निरपि देवतानिः प्रसंगतो यागोपकारस्य क्रियमाणत्वात् तथापि इवमुप-
 न्यत एव तेनापि यागस्वरूपं ज्ञातुं शक्यमेव ज्योतिषोमेनेत्यत्र न च इव्यं देवतावाश्रयते
 अतस्तस्योत्पत्तिविधित्वे यागविशेषज्ञानं यागसामान्यस्याविधेयत्वाद्विशेषस्यैव विधेयत्वादित्या-
 दिक्लेशो नैव स्यात् अनोनायं कर्मोत्पत्तिविधिः नैवेव मय्यग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमस्युत्पत्ति-
 विधिर्न स्यात् स्वरूपाश्रयत्वात् नैव वराहदध्राजुहोतीत्ययमेवोत्पत्तिविधिः स्यात् तथाचाद्या-
 राग्निहोत्राधिकरणाविरोधः तस्यैव अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दध्राजुहोतीत्यस्य च गु-
 णविधित्वमुक्तमिति चेत् तस्यैव अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र यद्यपि रूपं नोपलभ्यते अग्निहोत्रशब्द-
 स्य तत्त्वस्य न्यायेन नामधेयत्वात् तदेतदग्रे वक्ष्यामः तथापि तस्योत्पत्तिविधित्वं स्वीक्रियते अन्य-
 थानर्थक्यापत्तेः दध्राजुहोतीत्यस्य च नानर्थक्यं गुणविधित्वात् अतः अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययं क-
 र्मोत्पत्तिविधिरिति युक्तं ज्योतिषोमेनेत्यस्य च नानर्थक्यं अधिकारविधित्वोपपत्तेः अतः किम

ज्योतिषोमेनेन
 स्वर्गकामोय
 जेतैत्पस्योत्प-
 त्तिविधित्वा
 भावेपि

द्रव्य ६ =

सोमेनेति १

उत्पत्तिविधित्वम् २ =
किंच १५

न्या० प्र०
१०

र्थं संनवतिरूपवतिवाक्येकर्मविधानेन इति तेन तस्वी कार्यं दधाजुहोतीत्यस्य कर्मोत्पत्तिविधित्वे यय
साजुहोतीत्यनेन नैतत्कर्मविधानेन ययोविधातुं शक्यते उत्पत्तिविधिगुणावरोधात् उत्पत्तिविधिगु
णावरुद्धे हि न गुणांतरं विधीयते आकांक्षाया उत्पत्तिविधिगुणेनैव निवृत्तत्वात् अतस्तेनापि विधिगु
कर्मोत्तरं विधेयं तथा चानेकादृशकल्पनागौरवं अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य त्वत्पत्तिविधित्वे एत
द्वाक्यविहितस्य कर्मणोऽप्याकांक्षायां गुणयदेव खले कयोतन्यायेन दधाजुहोति यय साजुहोती
त्यादिवाक्येर्गुणाविधीयंत इति नानेकादृशगौरवं अतः अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमुत्पत्तिविधिः यय
साजुहोतीत्यादयस्तु गुणाविधय इति युक्तं सोमेन यजेतेत्यत्र तुरूपवतिवाक्येकर्मोत्पत्तिविधाने
स्वीक्रियमाणेन किमपि द्वयं यत्तद्वयेकस्यादृशस्य त्वत्पत्तिवात् तस्माद्युक्तं सोमेन यजेते
त्ययमेवोत्पत्तिविधिरिति अलमनयाविधि निरूपणागतप्रसंगविंतया प्रकृतमनुसरामः
तत्सिद्धं विधिः प्रयोजनवंतमप्राप्तमर्थं विधत्त इति सर्वविधिश्चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्विनि
योगविधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति तत्र कर्मस्वरूपमात्रवोधको विधिरुत्पत्तिविधिः कृष्ण १०

यय साजुहो
तीत्यनेनापि

साध्यत्वेनान्वये सति २=

दध्वा जुहोती
त्यधिकारवा
कृपातस्वर्ग
रूपफलस
म्बन्धः

विधिप्रवृत्तिः

यथा निहो वं जुहोतीति उत्पत्तिविधौ च कर्मणाः करणत्वेनैवान्वयः होमेनेष्टं भावयेदिति ननु
होमं कुर्यादिति साध्यत्वेन तस्यासतिसाध्यस्य साध्यान्तरान्वयायोमेनाधिकारवाक्यावगतम्
लसंबंधो न स्यात् करणत्वेन त्वन्वये होमेनेष्टं भावयेत् किंतु दिष्टमित्याकांक्षायां फलविशेषसं
बंधो घटते न चोत्पत्तिविधौ इष्टवाचकपदानावेन कर्मणा इष्टं भावयेदित्येव वाक्यार्थ इति
वाच्यं विधिः श्रुतेरेवेष्टबोधकत्वात् सा हि पुरुषार्थेषु रुच्यं प्रवर्तयतीति कर्मणाः फलसंबंधमात्रं
बोधयति तस्माद्युक्तमुत्पत्तिविधौ कर्मकरणत्वेनान्वेतीति अंतरा बोद्धिदायजेनेत्याहोत्तरी
यांतोद्भिदशब्दोपपद्यते उद्भिदायागेनेष्टं भावयेदित्यन्वयोपपत्तेः येषामयीष्टसाधनत्वं स्ति
उ.र्थस्तेषामपि तृतीयांतानां कर्मनामधेयानामन्वयोऽप्ययन्नराव न हि संभवति याग इष्ट
साधनमुद्भिदेति तृतीयोयातस्य कारकस्य लिंगसंख्यान्वयायोग्यस्य क्रियेवान्वयात् ननु
तवाप्यनिहो वं जुहोतीत्यादिषु कर्मोत्पत्तिविधिषु द्वितीयांतानां कर्मनामधेयानामन्वयो

उत्पत्तिविधौ
कर्मणाः कर
णत्वेनैवान्व
येदेव ६=
नै० ७=

विनियोक्ती ॥ सावविधि विनक्ति रूपा समानानि धामरूपा एकपदरूपा चेति ॥ तत्र विभक्तिः श्रुत्या द्रुत्वे यथा
उपपन्न एव न हि संभवति होमेन नावयेदग्नि होत्रमिति सत्यं श्रूयमाणानां द्वितीया अर्थानि स
साध्यत्वा अनुवादः होमस्य करणत्वेनान्वयान् असाधितस्य च करणत्वा अनुपपत्तेः तस्याश्चानन्वयो तेति तृतीया
यस्थितो सौ सक्तः जुहोतीति वत्तृतीया र्थे लक्षयति अग्नि होत्रेण होमेनेष्टं नावयेदित्युक्तं च पार्थ श्रुत्या १०४
पि ४ सारं मिथैः अतश्च द्वितीयां नानां कर्मनामधेयानामन्वयोऽप्युपपन्नः तत्सिद्धमुत्पत्तिविधौ कर्म
करणत्वेनान्वेतीति अंगसंबंधबोधको विधिर्विनियोगविधिः यथा रक्षा जुहोतीति सहितृतीया
प्रतिपत्त्यां नांगनावस्य रक्षः होमसंबंधविधौ रक्षा होमं नावयेदिति एतस्य च विधेः सहकारिभूतानि य
दप्रमाणानि श्रुतिस्तिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या रूपाणि एतत्सहकृतेन विधिनांगत्वं परे
द्वेषाप्रवृत्तकृति व्याप्यत्वरूपं पारार्थ्यं परवर्ष्यं यं ज्ञायते तत्र निरये सौरवः श्रुतिः सावविधा
विधात्री अनिधात्री विनियोक्ती चेति तत्र विधात्री लिंङाद्यात्मिका अनिधात्री वीत्यादिश्रुतिः य
स्य च शास्त्रस्य प्रवणादेव संबंधः प्रतीयते सा वीहीराणां यागांगस्त्वम् नवोत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरुद्धेयागे ११

कथं वीहीणामंगत्वमिति वाच्यं पुरोडाशादिकृतिनयोपपत्तेः पशोरिव हृदयादिरूपहविः प्रकृतिनयां
 पागांगत्वं नवसाक्षात्पशोरेवांगत्वं किं न स्यादिति वाच्यं तस्य विश्वासनादवदीयमानत्वाच्च हृदया
 दीनामवदीयमानं हि हविः यथा पुरोडाशादिः मध्यात्पूर्वाधीचावद्यतीत्यादिवाक्यात् हृदयादीनि
 चावदीयमानानि न यशुः हृदयस्याग्रेवद्यतीति वाक्यात् अतो हृदयादीन्येव हवीषियशुस्तु प्रकृ
 तिद्वयं यतीवद्यागेतुसाक्षात्पशुरेवांगं तस्य जीवैरावयवार्थान्निकृतं यतीवंतमुत्सृजंतीत्युत्सर्गवि तप
 धानात् यत्र तु विश्वासनं तत्र यशुः प्रकृतिद्वयमिति सिद्धम् एवं वीहयोपि प्रकृतिद्वयतया पागांगं
 हतीयाश्रुत्येति आरुण्यस्यापि कयांगत्वं हतीयाश्रुत्या नवामूर्त्तस्य तस्य कथं कयांगत्वमिति वा
 च्यम् एकस्य यतीरूपद्वयपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः वीहीन्यो हतीत्यत्रोत्तरास्य वीह्यंगत्वं द्विती
 याश्रुत्या तच्चोत्तरांगं न वीहिस्वरूपायैस्वरूपे आनर्थक्यात् वीहिस्वरूपस्योत्तरांगं विना नुपपन्न
 नावात् किं त्वपूर्वसाधनत्वप्रसक्तम् यदि तु वीहिषुषोत्तरांगं कियते तदा तेनैव नृणां नेयागो पूर्वमव

वीहिमिः ९=

इशानाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य इमां नित्यादिकस्य ४ = एकस्मिन् विरोधे सति २ =
 शुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमारूपानां समं वा दोषा रदोर्वैल्यमर्थविप्रकर्षात् ४ =

समीचीनम् ५ = पुराज्ञास्य ५ =

ति नान्यथा अतः प्रकरणासहकृतया द्वितीयया श्रुत्या तं तुलनिर्दिष्टिप्रणाद्या परपूर्वसाधनसंतरे
 गत्वोत्तरास्योच्यत इति एवं सर्वेष्वप्यंगेष्वप्युक्तत्वं वेदितव्यं एवमिमांसाया नशनामृतस्य
 त्वस्यानिधानीकमारत इत्यत्रापि द्वितीया श्रुत्या मंत्रस्यास्यानिधान्यंगत्वं यत्तु वाक्योपपत्तिनि
 योग इति तत्र तथा सति वाक्याद्विगमस्य वलौख्येन यावदाक्यादस्यानिधान्यंगत्वं तद्वन्ति तावद्विगं य ४
 इशाना मात्रांगमेव स्यात् स्योनं ते सदं करोमीत्यस्येव सदनां गत्वं श्रोतविनियोगयत्ते तु यावद्वि
 गा इशाना मात्रांगत्वं संभवन्ति तावच्चुत्पारं द्यागार्हयत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र तृतीया श्रुत्या रं द्याऊ
 द्योगार्हयत्योपस्थानां गत्व वदस्यानिधान्यां विनियोगः कियते इति युक्तं मंत्रस्यास्यानिधान्यंगत्वं तथा चैकया
 तस्या चैकया
 यपशुकरा
 कया जेनेष्ट
 भावयेदिति १ =
 तस्या चैकया
 जेकरिका
 भावना इति
 वेधः १ =
 नसा चैकया
 जेकरिका
 भावना इति
 वेधः १ =
 न्योपि विनक्ति श्रुत्या विनियोगो इष्टव्यः यशुना यजेतेत्यत्रैकत्वसुखयोः समानानिधानश्रुत्या का
 रकांगत्वं यजेतेत्याख्यातानि हतसंख्यायानां वनांगत्वं समानानिधानश्रुतेरेकपदश्रुत्या च यागत्वम् १२
 तथा च यागकरिका एका भावना इति वेधः १ =

संख्यारूपगुणस्य १=

आद्येपलभ्यतेति ४=

संकत्व १= स्वाप्रयक्तकत्वसंबंधेन १=

यागाङ्गत्व १= भावना ५=

कर्त्तृ ४=

भावना ४=

कर्त्ता ७=

नवाभूतस्य तस्य कथं यागांगत्वमिति वाच्यं कर्तृपरिच्छेदद्वारा तदप्यपत्तेः कर्त्ता चास्तेयलभ्यः आख्यानेन
हिभाव नोच्यते साचकर्त्तारं विना नुपपन्नानमाक्षिपति ननु किमित्येवं वक्ष्यते अस्तेयलभ्यः कर्त्तेति आख्या
तवाच्यरावकिं न स्यात् आख्यातश्रवणोभावनाया इव कर्त्तृरपि प्रतियतेः नवभाव नयेव तत्संभवे किमि
तद्वाचकत्वं कल्पनीयमिति सांप्रतं तथा सत्याख्यातवाच्य कर्त्तृवभावनास्तेयसंभवे तद्वाचकत्वमपि न स्यात्
किंच भावनायानकेवलं कर्त्तृवसंबंधः कारकांतररेणायिसंबंधात् अतः सौकरितिकर्त्तारमेव क्षिपेहि
शेषाभावेन कर्त्ता तु भावनयेव संबन्धेन कारकांतररेण गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात् स्यादिति
न्यायादतः सौकरितितोमाक्षिपेदितिसरावाख्यातवाच्योभावनात्वास्तेयलभ्यैव किं न स्यात् किंचैवं त
तीयादिविभक्तीनामपि करणादवाचकत्वं न स्यात् तेषामपि कर्त्तृवदास्तेयलभ्यतसंभवात् किंच यदिक
तीनवाच्यः स्यात्कथमेकत्वं तेनान्वीयात् नहि शास्त्रमशास्त्रेनान्वेतीति युक्तं अन्यथोहादिलोपप्रसंगः
स्यात् किंच देवदत्तः यचनीति सामानाधिकरण्येन स्यात् नहि केवलं भावनावाचकस्याख्यातस्य

आद्येप ३५

भावनायाः

प्रधानार्थः

त्वात् ६=

कर्त्तुः आ

द्येपलभ्य

त्वे ४=

भावना ४=

करणात्वादीनामपि ३=

एकत्वं २= कर्त्तार २=

न केवलं प्रकृतिः प्रयुज्यते न प्रत्ययः ७ =

तृतीयायाः ४ =

प्रथमायाः
प्रातिपदि
कार्यमात्र
वर्च्यते ६ =

देवदत्तयदेन सामानाधिकरणं युज्यते राकार्यनिष्ठत्वाभावात्कर्तृवाचकत्वे तूपपद्यत रावलः कर्तरीति व्या
करणास्मृतिविरोधस्तु कर्तुरननिधेयत्वे स्पष्टराव किंच कर्तुरननिधेयत्वे देवदत्तेन यवीसा निषयोगप्रसंगः
स्यात् तृतीयात्यननिहतयोः कर्तृकरणयोर्विहिता आख्याते न च कर्तृनामिहत इति कर्तृवाचिनी
तृतीया स्यादेव कर्तुरनिधाने त्वनितत्वादेव तृतीयानप्राप्नोति तस्या अननिहिताधिकारत्वात् देवद
त्तः पवतीति प्रथमा तु प्राप्नोत्येव प्रथमाया अननिहतकारकविभक्तित्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रवाचि
त्वाद्वा न च तदप्रातिपदिकेनैवार्थस्योक्तत्वात् प्रथमा वैयर्थ्यं लिङ्गसंख्याप्रतिपत्त्यर्थं तस्या अवश्य
कत्वात् केवलप्रातिपदिकस्य प्रयोगासाधुत्वाच्च ततश्च प्रातिपदिककर्तृनिवाच्यः स्यात्तदा देवदत्तेन पवतीति
प्रयोगः स्यात् तस्मादाख्यातवाच्यः कर्तृति सिद्धमिति पूर्वपक्षसंज्ञेयः अवाङ्मः सरावहि शार्थोयः शब्दशक्यः
प्रकारान्तरेणानलन्यते अनन्यलभ्यः शार्थ इति न्यायात् अतएव न गंगा यदस्य तीरमर्थः न
हारायैव प्रतिपत्ति संभवत् अतएव न वाक्यार्थे शक्तिः रावंचाख्यातवाच्याभावना कर्तृरिति भा
समनि व्याहाराद्वा कार्यला अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वे २ =
भादेव २ =

शब्दशक्यः ३ =
१२

अन्यलभ्यकर्तुरप्यारब्धातवाच्यत्वेन मुख्य
समानाधिकरणस्वीकारः २=

१४

अतएव च देवदत्तः प्रचतातिसामानाधिकरणमुपपद्यते कर्तुर्लक्षणात् न च मुख्यसं यथावेवा
भवति किमिति लक्षणास्वीकर्षेति वाच्यं अतस्तत्तन्मपुद्गार्थत्वस्य स्थापितत्वात् अन्यथा करणैः त
सिंहो देवदत्त इत्यत्र न्यूनभ्यकर्तुरप्यारब्धातवाच्यत्वेन मुख्यसामानाधिकरणस्वी तीयायाः
कारेपिसामानाधिकरणं मुख्यस्यात् किं च आरब्धातवाच्यः कर्तृतिवादिनोपि मते देव निष्कृष्ट
दत्तः प्रचतातिसामानाधिकरणं न मुख्यं तन्मते आरब्धातेन तृतीयो वनिष्कृष्टशक्ति करणो
मात्ररूपकर्तृकारकाभिधानात् शक्तिमतो देवस्याकृत्याधिकरणान्यायेनानभिधानात् चकत्वं
देवदत्तशब्देन च द्व्यभात्राभिधानात् अतश्च भिन्नार्थनिष्ठत्वात् तन्मतेपिन मुख्यसा मुरसि
मानाधिकरणं किंतु लाक्षणिकमेवेति न कश्चिद्विरोधः न च लः कर्तरीति व्याकर कृतम ५=
वाच्यवाच्य रास्मृतिवलादा रब्धातवाच्यः कर्तृतिवाच्यं न हि वाच्यवाच्यकभावो व्याकरणस्य
कभावस्य स्थानः तस्मिन्प्राप्तसहितान्वयव्यतिरेकगम्यत्वात् भवतु वा स्मृतिगम्यः तस्यापि नैयं
आकृत्याधिकरणन्यायः १=

तिः कर्तुं राख्यातवाच्यत्वे प्रमाणं किंतु कर्तुरेकत्वे राकवचनात्मको लकारः द्विव
 चनात्मको बहुत्वे बहुवचनात्मक इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं द्वैक्यो द्विवचने वचने कर
 बहुषु बहुवचनमित्यनेनास्याः स्मृतेरेकवाक्यत्वात् यत्तु कर्तुं कर्तुरनभिधानेदे
 वदेतेन पचतीति तृतीयाप्रसंगा इति तन्न तृतीयाहिकर्तृ प्रतिपत्त्यर्थे तद्भेदसंख्या
 प्रतिपत्त्यर्थे वा तत्र कर्तृभावनाक्षेपादेवलभ्यत इति न तत्र तृतीयापेक्षा तत्संख्या
 त्वाख्यातेनेव प्रतीयत इति न तत्रापि तदपेक्षा यथाहुः संख्यायं कारके वा धीविभक्त्या
 हि प्रवर्तते उभयं चात्र तस्मिन् भावनातिडु विभक्तित इति यत्र तु राख्यातेन तद्भेद
 संख्या च्यते तत्र भवत्येव तृतीया यथा देवदेतेन भेदेनः पच्यते इति तस्मान्न कर्तुं
 रनभिधाने किंचिद्दृष्टा मित्यलमतिप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः तस्मिन् द्विविधः प्रकृति

संख्याका
 रकं च ३ =

विनियोगः सयं प्रकृतिर्लिंगादिभ्यः प्रबलं प्रमाणं लिंगादिषु दिनप्रत्यक्षो विनियोजकः शब्दो
 स्ति किंतु कल्प्यावचेतैर्विनियोजकः शब्दः कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षया प्रकृत्या विनियोगस्य
 कृतत्वात् तेषां कल्पकत्वशक्तिर्विदित्येते इति श्रुतेः प्राचल्यं अतएवैङ्गागदपत्यमुपति
 श्रुत इत्यत्र यावत्लिंगादैर्ङ्गाद्रुद्रोपस्थानार्थत्वं कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षया प्रकृत्या गार्हपत्योपस्था
 नार्थत्वं क्रियते इत्येङ्गागार्हपत्योपस्थानां सामर्थ्यं लिंगा यथाहुः सभर्थं सर्वभावेनां लिंग
 मित्यभिधाय तन्नागत्वं यथावर्हिदेवसदनं दामीत्यस्मलवनं नागत्वं सहितवनं प्रकाशमि
 त्तुं समर्थः तच्च लिंगं हि विधुः सामात्यसंबंधवोधकप्रमाणं तदप्येवं तद्वदनपेक्षं च तत्र पदेत्
 रेण यन्न संभवत्येव तस्मै तद्गत्वं तद्वदनपेक्षं केवलं लिंगदेव यथार्थं ज्ञानस्य कर्मनुष्ठाना
 गत्वं न ह्यर्थं ज्ञानमंतरेणानुष्ठानं संभवति यदेतरेण यत्संभवति तत्स्य तदर्थत्वं तदप्येवं यथो
 क्तं समं न सलवनं नागत्वं लवनं हि मंत्रं विनाप्युपायांतरेण कर्तुं शक्यं अतो न मंत्रो लवनस्य

इति ते

प्रमाणं त
 रानपेक्षं

रूपार्थः संभवति किं^{वर}पूर्वसाधनीभूतलेवनप्रकाशनार्थः तत्त्वं च न सामर्थ्यमात्रादवगम्यते लेवनं
प्रकाशनमात्रे सामर्थ्यात् अत आवश्यं प्रकरणादिसामान्यसंबंधबोधकं स्वीकार्यं दर्शपूर्णमासप्रक
रणो हि संवत्सरावादेव मंगम्यते अनेन मंत्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वसंबंधिकं वित्युक्ता श्रुतिरिति अन्यथा
प्रकरणावाववेयर्थं प्रसंगात्किंतु दर्शपूर्णसंबंधिप्रकाशमित्येतायां सामर्थ्यादिति लेवनमित्यवगम्य
तेतद्विवर्तिः संस्कारद्वारा पूर्वसंबंधातिमंत्रस्मसामर्थ्यात्तदर्थत्वे सति तानर्थक्यं प्रसज्यते
तस्माद्विहितं देवसद्वनं दामात्यस्य प्रकरणादर्शपूर्णमाससंबंधितयावगतस्य सामर्थ्यात्लेवे
नांगत्वमिति सिद्धं पूषानुमंत्रं रा मंत्राणां तु यागानुमंत्रं रा समाख्यायागसामान्यसंबंधेव
गते सामर्थ्यात् पूषयागसंबंधो वगम्यते ननु तेषां यावत्समाख्याया पूषयागेन सामान्यसंबंधो
वगम्यते तावत्प्रकरणादर्शपूर्णमासाभ्यामेव सामान्यसंबंधो वगतः समाख्यातस्त
संबन्धीयस्वात् अत एव पौरोडाशिकमिति समाख्यातौ ब्राह्मणो आन्तातानामपि प्रयाजो
नां प्रकरणात्सामान्याप्योपांगत्वमित्युक्तं किंच यागानुमंत्रं रा समाख्यायापिन पूषया

यागस्यानुम
त्राणानियाग
पूर्वप्रकाश
कानीतिस
माख्याया ५=

विशेष ३

दर्शपूर्णमासयागानुमन्त्रणमन्त्राणाम्

मव ४

प्रनुक्तप्रकारेण ३=

गेतसामान्यसंबंधोवगम्यते किंतु यागमात्रेण प्रकरणेन तु दर्शपूर्णमासाभ्यामेव वि
शेषेण संबंधोवगम्यते अतः प्रकरणज्जटितितत्संबंधस्यैवावगतत्वात्तदर्थत्वमेव ते
षामुक्तं पृष्ठेति शब्दस्य पुष्पात्ताति व्युत्पत्त्या कथंचिदगत्याचभिधापित्वात्तमेव पृष्ठा
नुमन्त्रणमंत्रेदिप्रूपमाणरावरावगम्यते पृष्ठाभिधानसमर्थत्वात्तदप्यमन्त्रस्तत्प्रका
शनार्थ इति तत्र न मन्त्रे इव तत्र न प्रकाशनार्थः नतत्र प्रकरणवद्ध्येक्षा येन तेषामुपजीव्य प्रकरण
त्वेन प्रावल्त्यं स्यात्प्रकरणतु दर्शपूर्णमासार्थत्वे तस्य वाक्यलिङ्गप्रतिकल्पनेन विनियो
जकत्वाल्लिङ्गस्योपजीव्यत्वेन प्रावल्त्यमत्रो लिङ्गात्पृष्ठप्रकाशनार्थत्वेव गते तन्मात्रप्रका
शानमनर्थकमित्यपूर्वसाधनपृष्ठप्रकाशनार्थत्वं च त्वं किं तदपूर्वमित्यपेक्षायां यागा
नुमन्त्रणसमाख्यानुगृहीतालिङ्गात्पृष्ठयागापूर्वसंबन्धिदेवताप्रकाशनार्थोपमित्यवग
म्यते अतो यद्यपि समाख्यातः प्रकरणवत्नीपस्तथापि तस्य लिङ्गेन वाधितत्वात्समा

समाख्यायाः लिङ्गानुगृहीतत्वात् ९=

२६

वेदं दर्भमुष्टि १ =

उपवीतदक्षिणाचार आचमनं कुर्यात् ४ =

वेदं कृत्यविंदी कुर्यात् ३ =

ख्याया दुर्वलाया अपि प्रवत्तलिङ्गाश्रितत्वेन प्रावल्या सैव सामान्यसंबंधे प्रमाणां दुर्व
लस्यापि प्रवत्ताश्रितस्य प्रावल्यादंतरावश्रुत्यपेक्षया दुर्वलाया अपि स्मृतेराचमनं रू
पप्रवत्तपक्षार्थाश्रितत्वेन प्रावल्यात्यवार्थधर्मगुणभूतश्रौतक्रमत्यागेन वेदकर
णानंतरं सुतैश्चाचमनमेव कार्यमित्युक्तं यथाहुः अत्यंतवलवंतोऽपि पौरजानपदा
जनाः दुर्वलैरपि बाधंते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैरिति यत्तु पृथगेति शब्दः कथंचिदग्न्याद्यभि
धायाति तन्न तस्यादंतको हि सद्रत्यादिवाक्यशेषेण वेदिकप्रसिद्धाचार्यविशेषेरुदत्ता
तरुदेष्वप्रावपवार्थालोचने सा पेक्षाद्योगाद्दलीत्वात् अतएव वयसुरथकारो गीना
दधातेत्यत्र रथकारशब्देन सौधन्वनापरपर्यायो वर्णविशेष उच्यते रूढिप्रावल्यान्नतुरथ
करोतीति व्युत्पत्त्या हि जातयो योगस्य दौर्वल्यादित्युक्तं येषु तस्माद्युक्तमुक्तं समाख्यायासा
मान्यसंबंधे वगते सामर्थ्यात्पृथगागसंबंधः पूषानुमंत्रणमंत्राणामिति यथाहुः पागानुमंत्र

कुशानो ५=

शानीतिसमाख्याकतुयोजिका तस्माच्च हेयनुरोधेन प्राप्तिस्तदैव ते कर्तौ इति तत्सिद्धं
प्रमाणान्तरसिद्धे सामान्यसंबंधस्य पदार्थस्य विनियोजकं लिङ्गमिति तत्र मंत्रविनियोजकं
लिङ्गं मुख्येण वार्थे विनियोजकं न गौरी मुख्यार्थस्य प्रथममप्यस्थितत्वे तत्रैव विनियोगे न ३
ह्यौपर्यवसन्नायां पुनर्गौरी वार्थे विनियोगकल्पनायां गौरवप्रसंगात् अतएव बहिर्देवसद
नंदातीति मंत्रः सामर्थ्यात् कुशलवनांगं तेषां मुख्यत्वात् नञ्जलपराजिलवनांगमित्युक्तं तदिदं
लिङ्गं वाक्यादिन्यो वलवत् तेषां हि न साक्षाद्विनियोजकत्वं किंतु फ्रुतिं लिङ्गं च कल्पयित्वा
न चासमर्थस्य फ्रुतिं कल्पयित्वा विनियोगकल्पना संभवतीति सामर्थ्याप्येककल्पयित्वे
नोपजीव्यत्वात् अतस्तेषां वत्सामर्थ्यकल्पयित्वा फ्रुतिः कल्प्येते तावदेव लोहप्रेन सामर्थ्य
न फ्रुतिं कल्पयित्वा विनियोगः क्रियते इति तस्मात् प्राचल्ये अतएव स्यान्ते ते सदने करोमिष्ट
तस्मात्धारया सुसेवं कल्पयामात्मस्य सदनांगत्वं लिङ्गात् न तु वाक्यात् स्थापनांगत्वं तस्मादौ

१०

त्वत्प्रादिति समनिव्याहारे वाक्यं समनिव्याहारे नाम साध्यत्वादिवच कदितीयाद्यन्नावेव सुतः शेषशे
 षिणोः सहोच्चारणं यथा यस्य परा मयी जुहूर्नवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति अवहिनदिति तीयादिविभ
 क्तिः श्रूयते केवलं परा ता जुहोः समनिव्याहारमात्रं तस्मादेव परा ता या जुहं गतं नवानर्थक्यं जुहूश्चेनाप्य यदि ४
 वल्लक्षणोत्तरदयं वाक्यार्थः परा तया वत हविर्धारण दारय दपूर्वसाधनं तद्भावयेदिति एवं च परा तया जुहूः जुहूपात्रं ४ =
 कियते तदेव तत्साध्यमपूर्वमवति नान्यथेति गम्यते इति न परा ता या वैयर्थ्यं अवत हविर्धारण दारेति वा
 वश्यं वक्तव्यं अन्यथा शुवादिष्वपि परा ता यज्ञैः साचेयं परा ताना रभ्याधीताना सर्वकृतुषु गच्छति विक्
 तिषु चोदकेनापि साक्षि संनवेन द्विरुक्तत्वापत्तेः किंतु प्रकृतिषु तदुक्तम् प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति
 अवविक्त निर्यत्ने रंगानि गृह्णाति प्रकृति सा प्रकृतिरिति न प्रकृतिशब्देन विवक्षितं गृहमेधीयेय
 रा ता या अष्टाक्षि प्रसंगान् नहि गृहमेधीया काचन विक्लति रंगानि गृह्णाति मानाभावात् किंतु चोद
 काद्यत्रांगा साक्षि तत्कर्म प्रकृतिशब्देन विवक्षितम् यथा दर्शपूर्णमासौ तत्र हिन चोदकादंग साक्षिः

यत्र विकृतिकर्मणि चोदकोत्तरे पाञ्चदश्य प्राप्तिस्तत्र सा प्रदश्य पुनः श्रुतिर्भवतीत्यर्थः ५ =
 प्रत्यक्षश्रुतसाप्रदश्यमित्रविन्दादिषु नारम्याधीतसाप्रदश्यपुनः श्रुतिरित्यर्थः ५ =

प्रकरणापवित्तेरेवांगोनैराकांस्यात् गृहमेधीयादिधियिनचोदकादंगप्राप्तिः क्रमोपकारेरेवाज्य-
 भागादितिः नैराकांस्यात् अनोयत्रचोदकाप्राप्तिस्तत्रानारम्याधीतानां संनिवेशः साप्रदश्यं स-
 नारम्याधीतमपिनप्रकृतौ गच्छति प्रकृतेः यांचदस्यावरोधात् किंतु विकृतिषु गच्छति तत्रापिन
 सर्वासु गच्छति चोदकाप्रयांचदश्यवाधप्रसंगात् किंतु प्रत्यक्षश्रुतसाप्रदस्यासु मित्रविन्दादिषु
 गच्छति यथाहुः एवं च प्रकृतावेतन्यांचदश्यं प्रतिष्ठितं विकृतौ च न यत्रास्ति साप्रदश्यपुनः श्रु-
 तिरिति न च वाक्यवैयर्थ्यं अनारम्याधीतस्यैव साप्रदश्यस्य मित्रविन्दादिप्रकरणास्येन वा-
 क्येनोपसंहारात् उपसंहारो नाम सामान्यप्राप्तस्य विशेषेनियमनम् यथाहुः सामान्य-
 विधिरस्यष्टः संह्रियेत विशेषत इति तत्रानारम्यविधिः सामान्यविधिः मित्रविन्दादिप्रकरणा-
 स्यस्तु विशेषविधिरित्यास्तां तावत्प्रकृतमनुसरामः तस्मिंश्च वाक्यादंगत्वं तदिदं वाक्यं

प्रकरणाद्वलीयः प्रकरणां हि न साक्षाद्विनियोजकं तद्ध्याकांक्षारूपं न वा कांक्षात्वं
 यं प्रमाणं किंतु साकांक्षं वाक्यं दृष्ट्वा न वत्येतादृशमितिः नूनमिदं वाक्यं केन विधा क्येनेकवाक्यम्
 तमिति तत्तस्याकांक्षारूपं प्रकरणां वाक्यस्य वाक्येकवाक्यत्वे प्रमाणम् एवं च यावद्वाक्यं कल्पयि
 त्वा प्रकरणां विनियोजकं न वति तावद्वाक्यं लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा विनियोजकं न वति इति प्रकरणा
 द्वाक्यं वलीयः अनरावेण मी इदं ह विरजुषेता मवी ह धेतां महो ज्यायो क्रांतामित्यत्रेण मी पदस्य
 लिङ्गादर्शो गत्वे सिद्धे इदं ह विरित्यादेरवितरेकवाक्यत्वादर्शो गत्वं न तत्प्रकरणादर्शपूर्णमासां
 गत्वं प्रकरणाद्वाक्यस्य वलीयत्वादिति उभयाकांक्षा प्रकरणां यथा यथा जादिषु समिदो यजती
 त्यत्र हीष्टविशेषस्यानिर्देशात्समिद्यागेन नावयेत्किमित्यस्युपकार्याकांक्षा दर्शपूर्णमासवाक्येपि दर्शदि३=
 दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गभावयेत्कथमित्यस्युपकारकाकांक्षा अत उभयाकांक्षया यथा जानां दर्श
 पूर्णमासां गत्वं सिध्यति ननु यदि यथा जादिवाक्ये इष्टविशेषो न श्रूयते । तर्हि विश्वजिन्यायेन स्व

आत्रेयः फलमार्थवादिकं निर्देशात्कानिधि रात्रिसत्रे ८
 पठितत्वाद्दशुतौ च नुमानं स्यादिति कुर्वति ४ आचार्यः ३= त्रेण यजेत इति विधौ ४=

गः फलं कल्पतां विश्वजिदधिकरणो हि विश्वजिज्ञासयजेतेत्यत्र फलस्याश्रवणात्फलमंतरेण च वि
 श्वजिज्ञासने रनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्ये सर्वा निरूपितत्वेन स्वर्गः फलमित्युक्तम् न डक्तम् सख
 गः स्यात्सर्वान्यत्यविशिष्टत्वादिति रात्रिसत्रन्यायेन वार्थवादिकं फलं कल्पतां रात्रिसत्राधिकरणो
 हि षतिष्ठंति ह वायराताराजीरुपयंतीति अत्र विध्युद्देशे फलाश्रवणात्फलमंतरेण च विधिश्च न
 रनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्ये आर्थवादिकं षतिष्ठाख्यं फलमित्युक्तम् विश्वजिदधिकरणो
 न्यायेनानुपस्थितस्वर्गकल्पनेन तस्य च प्रकृतसंबंधकल्पने गौरवादर्थवारेण स्थितस्यैव प्रकृतफल
 त्वकल्पने लाघवात् न डक्तम् फलमार्थयो निर्देशाद्दशुतौ च नुमानं स्यादिति तस्माद्विश्वजिज्ञासये
 न रात्रिसत्रन्यायेन वा स्वतंत्रफलार्थत्वे संभवति किमिति दर्शपूर्णमासांगत्वं सीकियते इति चेन्मै
 वं स्वतंत्रफलार्थत्वेन्यतराकांक्षया संबन्धः स्यात् न तत्र फलस्य साधनाकांक्षास्ति श्रूयमाणं हि फ
 लं साधनमाकांक्षते न चात्र तच्छ्रूयते एवंच फलस्याकांक्षानावात्केवलं किं तावदेदिति प्रया
 समिदादिषु २= १=

जानां नाव्याकांक्षयेव स्वतंत्रफलार्थत्वं स्यात् दर्शपूर्णमासार्थत्वे न याकांक्षाप्रमाणं
 प्रयाजानां नाव्याकांक्षाया इतरत्र च कथं नावाकांक्षायाः सत्वात् अन्यतराकांक्षा
 तश्चो न याकांक्षावलीयसीति वक्ष्यते नतश्च दर्शपूर्णमासार्थत्वं मेव युक्तं न स्व
 तंत्रफलार्थत्वमिति तदुक्तम् इव्यसंस्कारकर्मसु यैरा र्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवा
 दः स्यादिति अथ इव्ये फलश्रुतिर्व्यस्य पूर्णमासी जुहूर्मवति न स यायं श्लोकं पृ
 णोतीत्येवमाद्यासंस्कारे फलश्रुतिः यदांते च सुरेव नातृव्यस्य हंते इत्येवमाद्यां संजनं कुरु
 कर्मणि फलश्रुतिर्वर्मवारतद्यज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजा नुयाजा इज्यंत इत्या
 द्यां कर्मयदं चारुडयकारक कर्मपरं इष्टव्यं संस्कारकर्मणाः पृथक् च कीर्त
 नतु कीर्तिप्रोक्तादि रूपसन्नियत्प्रापकारक कर्मपरम् २१=

नादित्यास्तांस्तवत् तद्विरंषकरां क्रियायारवविनियोजकं न इव्यगुणयोः तयो
 लुक्रियायोगाद्विनियोजकं कुत इति चेत् शृणु यजेत स्वर्गकाम इत्यत्राख्यातांशे ना
 र्थी नावना निधीयते नावयेदिति सा चांशत्रयमपेक्षते किं नावयेत्केन नावयेत्कथं
 नावयेदिति तत्र नाव्याकांक्षायां यथा द्यन्यायेन स्वर्गो नाव्यतनयान्चेति स्वर्गभाव
 येदिति करणाकांक्षायां समानय होयानो यागो नावार्थी धि करणान्यायेन करण
 तयान्चेति यागेन स्वर्गभावयेदिति ततः कथमिति कथं नावाकांक्षा जायते तस्यां
 वाकांक्षायां यत्सन्निधौ यत्तमश्रूयमाणफलं च क्रियाजातं तदेवोपकार्यकांक्षायामिति
 कर्तव्यतात्वेनान्वयमनुनवितुं योग्यं क्रियायारवलोके कथं नावाकांक्षायामन्वयदर्शना
 त् नहि कुत्रा रेण छिं द्यादिति कथमित्याकांक्षायां हस्त इति

नो १

केवलमुच्चार्यमाणोपि हस्तोन्वयं प्राप्नोति किंतु हि हस्ते नोद्यम्य निधात्येति उच्चार्यमाणो उद्यमननिय
तमेव हस्तोपि तद्वारेणैवान्वयं प्राप्नोतीति सार्वजनीनमेतत् किंच कथं नावाकांक्षानामकरणगतस्य
यमुजः ३ कारकांक्षायामोषकारवाचित्वात् सामान्यस्य नेदकोविशेषः प्रकारः सामान्यं च क्रियारूपमेवाख्याते
नोद्यनेयजेतस्वर्गकाम इत्यस्य त्वयमर्थः यागेन तथा कर्तव्यं यथा स्वर्गो भवतीति क्रिया सामान्यस्य
च विशेषः क्रियेव भवति न हि वात्स्यायनविशेषः परिवाजकारि रवात्स्याणो भवत्येवं च करणगत क्रिया विशेष
कां वात्स्यायनमधेयकथं नावाकांक्षायां क्रियेवान्वेतीति युक्तं स च करणगतः क्रिया विशेषः अन्याधा
नादि वात्स्यायनपर्याणतः क्रियारूप एवेति युक्तं प्रकरणेन तस्य ग्रहणं तस्य च करणगतत्वं तदुच्यते
कारकत्वमेव तेन विना यागेनापूर्वाजननात् ननु उद्यमननियतनव्यतिरेकेणैवेधीभावो जन्यते कुठारेण २
तस्मिन् कथं नावाकांक्षायां क्रियेवान्वेतीति अतएव इदं देवतयो र्यागसंयारनक्षारान्वयः सांप्रदायि

कैरुक्तः विकृतौ च कथं भावाकांक्षायाः सुप्रकारकसंघादनमतिदिश्यते इत्युक्तं यद्विच कथं भावाकांक्षायां
 सिद्धं वस्तु अन्ययोग्यं स्यात् तदो संघादनयर्थं तं धावनं गृथकाराणां मनर्थकं स्यात् अतश्च क्रियाया
 एवेति कर्तृव्यतात्वं कथं भावाकांक्षागृहीतस्येति कर्तृव्यतात्वात् इति शूद्रस्य प्रकारवाचित्वात् कर्तृ
 व्यस्येति प्रकारइति कर्तृव्यता प्रकारश्च सामान्यस्य नैदको विशेष इत्युक्तं कर्तृव्यस्य च विशेषः कर्तृ
 व्यमेव भवतीति न सिद्धं वस्तुन इति कर्तृव्यतात्वं किंतु क्रियाया एव सिद्धं तु इत्यादेः केवलमंगत्वं
 तदपि श्रुत्यादिना न तु प्रकरणान् यथाहुः नावांतरक्रियायोगादनेवाक्योपकल्पितान् गुणाद्
 व्येकथं भावे गृह्णन्ति प्रकृताः क्रिया इति अतएव हि देवसंनंदा मीत्यादि मंत्राणां लिङ्गादंगत्वं न तु प्र
 करणादित्युक्तं अर्थवादाधिकरणपूर्वपक्षसमासो रणा के कवि इव व्यस्येति कर्तृव्यतात्वा निधानमंग
 त्वानि प्रायं दृष्टव्यम् वज्रगंथस्वरसा इत्युक्तेषु तत्सिद्धं प्रकरणां क्रियाया एव विनियोजकमिति तच्च २१

सौर्यस्य ५ =

प्रकरणं द्विविधं महाप्रकरणं सवांतरप्रकरणं चेति तत्र फलभावनायाः प्रकरणं महाप्रकरणं तच्च य
याजगदीनां ग्राहकं तच्च प्रकृतत्वावेव यत्र समग्रं गोपदेशः सा प्रकृतिः यथा दर्शपूर्वगमा सादिः तत्र चो
नया कांक्षा रूपं प्रकरणं संभवति आकांक्षानुपरमात् विहृतौ तु नुप्रकरणं संभवति यत्र समग्रं गोप
देशः सा विहृतिः यथा सौर्यादिः तत्र च यान्यपूर्वाण्यं गानियग्रं ते उपहोमादीनि ते यां प्रकरणं न विनि
योजकं तत्र यद्यपि ते यां किं नावयेदित्यस्या कांक्षा तथापि प्रधानस्य न कथं नावाकांक्षा स्ति प्राकृतैरेवं
गैर्निराकांक्षत्वात् नवप्राकृतानां मंगानां मत्रापि तत्वेनाप्रत्यक्षत्वादेककृतानां तु पठितत्वेन प्रत्यक्षत्वा
तैरेवाकांक्षोपशम इति वाच्यम् तेषां पठितत्वेन प्रकृतोपकारकत्वेन कटित्वा कांक्षोपशमने असाम
र्थ्यात् प्राकृतानां तु प्रकृतोपकारकत्वेन तच्छमने सामर्थ्यात् नवावतेषामुपस्थापकानां वः उपमि
नित्तत्वात् प्रमाणेन तेषामुपस्थितत्वात् सौर्यवाक्ये हि दृष्टे औपध इत्यत्रैव नेकदैवत्यत्वेन च सादृश्येना
नेयवाक्यमुपमीयते गवयदर्शनाजोरुपमानवत् तस्मिंश्चोपमिते तेन तदर्थो ज्ञायते सा च अंशा
भावना तत्र सौर्यवाक्येनावनायाः नाव्यकरणयोः सत्वादिति कर्तव्यता कांक्षायामुपकारदृष्टत्वावे

तु जीये स्वाहा
त्रुम्वाये स्वाहा
त्यादीनि ४ =
सा चेति विधे
यप्रधाने नि
देशः उद्देश्य
प्रधाने स इ
ति पाठः २ =

उपकारकपदार्थाश्च प्राक्ता एव कृते प्राक्ताः कृते न तु वे
 कृताः कल्पेणापकारकत्वादिति भावः ।
 नानेयेतिकर्तव्यतातिरिक्त्ये सोर्ययागे न वृत्तवर्चसना वयेदाग्नेयैरिति तथा च तयेवाकांक्षोपशमनात्
 विकृतेः प्रकरणा मस्ति अन्यतरा कांक्षारूपस्यानादेव वा पूर्वांगग्रहणम् न च प्राक्तनांगग्रहणमेव
 विकृतौ प्रकरणा किं न स्यादिति वाच्यम् तेषामपि प्रत्युपकारकतया कांक्षोपशमनात् ननु प्राक्तना
 नामंगानामाकांक्षानावेन तेषां विकृति संबंधः केवलं स्यानात्स्यात् अर्वांगांत्वाकांक्षासत्तात्वि
 कृतेरप्याकांक्षावत्तात् तेषां तत्संबंधः प्रकरणा स्यात्प्रकरणं च स्यानाज्जटिति विनियोजकमि
 त्यर्वाणामेव प्रथमं संबंधः स्यान्न प्राक्तनानामित्युच्यते सत्यं प्रकरणं कटिति विनियोजकं तथापि
 प्रमाणवत्तावत्तात्प्रमेयवत्तावत्तस्य ज्ञायत्ता इत्त विधेयोपस्थितत्वात् प्राक्तनानामेव संबंधो युक्तः उपमिति रूपं
 क्लृप्तोपकारत्वात् न वै कृतानां कल्पेणोपकारत्वात् विकृते श्चोपकारकपदार्थाकांक्षानपदार्थमा
 त्रामिति युक्तः प्रथमं प्राक्तनांगसंबंधः ततश्च न विकृतौ प्रकरणं विनियोजकम् यत्र विकृतौ प्रा
 क्तनांगानुवादेन विधीयते यथौडं वरोपूयो न वतीति पूयानुवादेनौडं वरत्वं तत्प्रकरणं कृत्यते ननु
 न तत्प्रकरणं कृत्यते अक्रियत्वात् क्रियाया एव प्रकरणं ग्राह्यत्वादिति चेत् सत्यं तथापि तु नावधिधीय
 सोमापौ संपन्नैतमात्रमेतत्प्रकारमिति प्रकृत्य धीतमित्यादिः २=

आग्नेययागे इति कर्तव्यं तथैव १=
 = उपस्थित्या २=

प्रमाणेन ७=

२२

यूपेन २ =

मानस्योऽङ्गवरत्नस्यास्येवाकांक्षा किंभावयेदिति न च पूयानुवादेन तस्य विधीयमानत्वाद्यप्यस्य चाह ह
रूपत्वात्तेनैवोऽङ्गवरत्नस्य नैराकांक्ष्यमाह वनीयेनेवाधानस्येति वाच्यं रूपस्य केवलाहं रूपत्वात्वा
त् तस्य हितदुपलब्धे स्वादिरत्नादिकं केवलाहं ह्यर्थं स्यात् न च तत्संभवति तथा सति खदिराभावे तस्य
न च निनिधित्वेन कदरोपादानं स्यात् अहं ह्यर्थस्य प्रतिनिध्यात्वात् न हि विरिजन्म महं कदरेणाकि २४
यते इत्यत्र प्रमाणमस्ति अतएव न ह्यहं ह्यर्थानां प्रतिनिधिः तदुक्तम् न देवता मिश्रं ह्यक्रिय मन्मार्थ
त्वादिति प्रतिनिधित्वेन चोपादानं कदरादेरुक्तं ग्रंथेषु तस्मान्न पूयस्य केवलाहं रूपत्वं अभि
हृष्टाहं संस्कारुणोऽङ्गवरत्नस्य न पूयमात्रेण नैराकांक्ष्यं ह्यहं ह्यहं तच्छरादिरूप
संस्कारस्य प्रकारं तरेणापि संनवात् अतश्चोऽङ्गवरत्नस्याकांक्षा विकृतेरप्यस्ति कथं नावाकांक्षा सा
वतदाशाम्पतियदोपकारास्तत्पृष्टत्वावेन वयदार्थोऽन्वीयंते न रूपकारमात्रान्वयेन शाम्पति अ
तश्च यथेन्द्रियतावनायाः करणाकांक्षा ह्यहं करणात्वेनान्वयेनातैसिद्धस्य करणात्वाद्यप्यस्याहोम
उद् चरत्वाद्यः २ = कर्तव्यापारानाविष्टस्य २ =

काष्ठात्तरे
णापि ३ =

स्यादयत्नेनयावदन्वयमनुवर्तते ननु दध्यन्वयमात्रेण निवर्तते आश्रयत्वेन च गृह्यमाणो होमः
 करणा कांक्षयेव गृह्यते इत्युच्यते तत्राश्रया कांक्षानामवतुथी अस्ति एवं विहृतेः कथं नावाकां
 क्षानोयकारान्वयमात्रेण निवर्तते उयकारघृष्टभावेन यावत्पदार्थान्वयमनुवर्तते अतश्चोपका
 रघृष्टभावेन गृह्यमाणः पदार्थाः कथं नावाकांक्षयेव कांक्षान्वयमात्रेण गृह्यते तत्राकांक्षाः पदार्थाः
 कथं नावाकांक्षया गृह्यमाणः अथिनप्रकरणग्राह्याः प्रकृत्युपकारकतया तेषामाकांक्षानावात्
 ओडुंबरत्वादप्यतन्यानुयकारकतया साकांक्षाः पशुनियोजय्यघृष्टभावेन यावत्त्वादिरत्नमाया
 तितावद्विधीयंत इति युक्तं तेषां प्रकरणग्रहणमुभयाकांक्षासत्वात् यदि हि स्य घृष्टभावेन स्वा
 दिरत्वं विहितं स्यात् ततो विहृतेराकांक्षानावादोडुंबरत्वं न प्रकरणग्राह्यं स्यात् न चैतदस्ति
 चोदकस्य स्वादिरत्वाविषयत्वात् ननु यदि यावत्त्वादिरत्नमाया तितावदोडुंबरत्वं विधीयते
 तदा तेन स्वादिरत्नबाधो वा स बाधः स्यात् तृतीयबाधवत् तथा हि बाधो द्विविधः अथा २२

अन्पतराकाक्षारूपप्रमाणेन १=

सबाधः प्राप्तबाधश्चेति तत्र तार्तीयो बाधो प्राप्तबाधः तत्र हि यावदुर्वलेन प्रमाणेन वि
नियोगः कर्तुं मारुतं तेनावदेव प्रवलेन प्रमाणेन विनियोगः क्रियत इति तदो धितेनेतरवा प्रवले प्रमा
धो प्राप्तबाधः दुर्वले प्रमाणेन स्पष्टत्वात् प्राकृतस्य त्वंगस्य विकृतौ चोदक प्राप्तस्य प्रत्या
ज्ञानादर्थलोयात्प्रतिषेधाद्यो बाधः स प्राप्तबाधः यथा प्राकृतानां कुशानां प्रतिकूल
शरान्मानात् यथा वा वधातस्य कृष्णलेखे वेतुव्यरूपप्रयोजनलोयान् यथा वा विज्ये
ष्टो होतृवरणस्य बाधो न होतारं हरातेति प्रतिषेधादौ दुर्वलेन चत्वादिरत्वबाधः प्राप्त
बाधराववक्तव्यः शरकुशान्यायेन चोदकस्य चत्वादिरत्वाविषयत्वेन प्राप्त्यभावात् तदनुय
यन्तिः स्यादिति उच्यते तार्तीयप्रमाणविनिपुक्तैनेतरस्य बाधनं तावदप्राप्तबाधनं प्रकरां
वता तार्तीयं न तद्विनिपुक्तौ दुर्वलेनेतरस्य बाधनमप्राप्तबाधराव न हि वैकृतेन प्राकृत

प्रतिनिधि
दर्शनात् ४=

संस्कृत-
रूपः

बाधः प्राप्तबाधरवेतिकुलधर्मः वस्तुनस्तुप्राप्तबाधरवायं नचखादिरत्वस्यचोदकाविषय
त्वेनप्राप्तनावात् कथंनबाधः प्राप्तबाधः तद्विषयत्वेवातेनैवनेरकांस्यामौडुंवरत्वेव
करणांविनियोजकंस्यादितिवाच्यं नहिप्राप्तबाधस्यलेचोदकेनपदार्थाः प्राप्यंते तथास
तिप्राप्तप्राप्तत्वेनबाधोनस्यात् किंतुतानेवपदार्थान्वस्तुतः प्रापयत्तियेविकृतौनबाध्यं
ते तेचपदार्थाः प्रकृतिवच्छेदेनप्राप्यंतेइतिभवतिशुरुषस्यचांतिः यथाप्रकृतौकृतान्त
थाप्रकृतौकर्तव्यमितिसर्वेपदार्थाः प्राकृताः कर्तव्याइत्यतश्चचांतिः प्राप्ताःखादिरत्वा
यः प्राप्तप्रतिपक्षेचोडुंवरत्वादिने बाध्यंतइतिभवतितद्बाधः प्राप्तबाधः नचचांतिप्र
तियन्नेनवैध्याकांक्षानिवर्तयितुंशक्यते तस्माद्युक्तमुक्तमुनयाकांक्षारूपप्रकरणसं
नवादिप्रकृतौप्राकृतांगानुवादेनविधीयमानानामौडुंवरत्वादीनांप्रकरणंविनियोजकं

आतिमाह
यथेति ५=

२४

अनुयाजस्वरूपे ३=

दक्षिमिप्रता ज्येन १= अस्मत्तातचरणः २=

अनुयाज ४=

दर्शपौर्णमासमठित १= दर्शपौर्णमासविकृतीष्टिषु
धीयमानम् १=

केवलं ज्ये
नैवानुयाज
वैरूपसि
धौ ३=

मिति एवं पृथक् राज्येनानुयाजान्यजतीति प्रकृतानुयाजानुवादेन विधीयमानं पृथक् राज्यं
नपि प्रकरणाद्विकृत्यंगमिति केचिदाचार्याः अन्ये तेवमाहुः पृथक् राज्यं अनुयाजानुवादेन वि
धीयते तत्स्वरूपे चानर्थक्यं प्राप्तौ तैर्न विकृत्य पूर्वतस्तद्वितुं पुक्तं विप्रकर्षात् किंतु हीतणीया
वाङ् नियमन्यायेन स्वापूर्वमेव तत्तद्वितुं पुक्तं सन्निकर्षात् अतएवोत्पन्नानादीनां प्रो
त्तराद्यपूर्वपुक्तत्वमुक्तं नवमे अतश्च विधीयमानस्य पृथक् राज्यस्य वाक्यप्रतियन्नेन
नुयाजा पूर्वैरौवनेराकांक्षान्प्रकरणाद्विकृत्य पूर्वार्थसंपुक्तमिति वयं तंगीकृत्या
पि विकृत्यर्थसंबन्धः नवतु विकृत्य पूर्वार्थसंपृथक् राज्यस्य तथापि न प्रकरणा विनियो
जकं नवतिष्ठ पृथक् पृथक् नावेन यावत्स्वार्थिरत्तमायाति तावदेवोडं वरत्तविधानाडनया
कांक्षासंभवाद्युक्तः प्रकरणा विनियोगः एवं यावदनुयाजपृथक् नावेनाज्यमायाति

प्राकृत २=

उत्पन्नसं
तिकमन्त्रा
णाम् ४=

पृथक् राज्ये
नानुयाजा
न्यजति ५=

पृथक् राज्यस्य ३

मंत्रविशेषे
सु४=

तावदेव यदिष्ट्यदाज्यं विधीयते तदोभयाकांक्षासंभवात्प्रकरणाविनियोगो न वेत् न तेन
रस्ति न हि ष्यदाज्यं नाम इव्यांतरं किंचिदस्ति यदाज्यस्यानायन्नं विधीयते औडुंबरत्वमिव
स्वाहिरत्वस्यानायन्नं ष्यदाज्यं च ष्यदाज्यं नृणां चित्रता वाचित्वेन हत्वात् ष्यदाज्यं २३
इत्यचित्राज्यवाचित्वात् अतएव निगमेषु आज्येयानित्येव वक्तव्यं न तु ष्यदाज्येयानित्युक्तं स्वाहादेवाना
नवयावत्प्राकृतमाज्यमायानि तावदेव चित्राज्यविधानात्प्रकरणाविनियोगसंभवं इति वा २४
च न हि ष्यदाज्यं ह्येन चित्रतागुणाविशिष्टमाज्यं विधीयते विशिष्टविधाने गौरवायत्नेः
किंतु प्राकृतमाज्यानुवादेन चित्रतागुणमात्रं विधीयते लोहितोष्णीयाऋतिजः प्रचरंतीति
वत् तदुक्तं दशमचतुर्थ्यं चरणां त्वेन वागुणाशास्त्रादिति प्राकृतस्यैवाज्यस्य चित्रतागु
णमात्रविधानमिति च शास्त्रदीपिका एवं च विहतेः प्राकृतेनाज्येन क्लृप्तोपकारे श्यानुयाजे
नर्वविशिष्टविधानम् २५

कस्मर

नैराकांक्ष्येयश्चादिधीयमानस्यचित्रतागुणस्योपहोमाद्यपूर्वांगवन्नयकरणं विनियोगे
जकंसंभवति यद्विहिता कृतस्यचिद्रास्यस्थानेचित्रतागुणोविधीयेततदासगुणोया
वदायातितावद्विकृतेनैराकांक्ष्याभावात्तच्चित्रतागुणस्यचतावदेवविधानात् उभयाकां
क्षासंभवात्सकरणविनियोगोभवेत् नच तादृशः प्राकृतो गुणोस्ति आज्यस्यानुयाजा
नांचचित्रतागुणात्यागोवविधानात्तस्यतस्यानायन्नत्वाभावात् नचाज्यस्यभावेनया
वत्याकृतंनिर्गुणत्वमायातितावदेवास्यविधानात्सकरणसंभवइतिवाच्यं निर्गुणा
त्वस्याविहितत्वेनयागिकंडयनवदनंगत्वात् विकृतेनैराकांक्षाभावात् तथाहि ज्यो निर्गुणात्त्व३=
तिष्ठोमेदक्षिणादानसमर्थेविहितकृष्णविषाणात्यागस्यदिरात्रादिषुचोदकप्राप्तस्यय
यमेहिअननुष्ठानमुत्तरेहिदक्षिणादानपूर्वकालीनैःपदार्थैःकृष्णविषाणकंडू
कृष्णविषाणात्यागस्याननुष्ठानम्१=

यनस्पशास्त्रविहितत्वेनापेक्षितत्वात् ज्योतिषोमेचरक्षिरादानोन्नरकात्तं पाणिकं
 उयनं दृष्टमपि द्विरात्रादिषु प्रथमे हि अन्नं प्रीयमानैर्दक्षिरादानोन्नरकात्तं नयराथेर्ना
 येत्यनेन तस्य प्रकृतावर्थसिद्धत्वेनाशास्त्रीयत्वादिति एवं निर्गुणात् तस्याविहितत्वेन वि
 कृतेस्तदपेक्षानास्तीति तस्मादुभयाकांक्षाया असंभवात् तस्य न प्रकरणादि
 नियोगः संभवतीत्यलमतिविस्तरेण तस्मिन् महाप्रकरणं प्रकृतावेव विनियोजकं
 विकृतौ तु यस्याकृतदृष्टार्थगानुवादेन विधीयते तस्य विनियोजकं न तु केवलं विधि
 यमानस्यास्त्वंगस्येति यत्तु विकृतावपि प्राकृतधर्मानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयो
 रंतरालेष्वप्यंगं केवलं यद्युते तदपि प्रकरणेन विनियोज्यते यद्यपि विकृतेः कथं
 भावाकांक्षा प्राकृतेरेवांगैः शास्त्रेति तथापि प्राकृतांगानुवादेन धर्मविधानं तत्रैव

प्राकृतांगानु
 देन चिनाद=

२६

द्विधानं यावद्भवति तावत्कथं नावाकांक्षाननिवर्तते अतो विकृते राकांक्षावत्वादेन
 राले विहितस्याप्यपूर्वोक्तं **मया** कांक्षा सत्वाद्युक्तं तस्य प्रकरणाद्विक्त
 त्वर्थत्वं यथा आमनतो मे सुते हि प्राकृतां गानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयोरंतरा
 ले विधीयं इत्युक्तं नंतरत्वादावित्यास्ता तावत्फलभावनाया अंतराले यदंगभावना
 याः प्रकरणं तदवांतरप्रकरणं न चानि क्रमणादीनां प्रयाजादिषु विनियोजकं तच्च
 संदर्शनाज्जायते तदभावे विशेषात्सर्वेषां फलभावना कथं भावेन गृहणात्संदर्शना
 मराकां गानुवादेन विधीयमानयो रंगयोरंतराले विहितत्वं यथानि क्रमणं तद्वि
 मानयते जुह्वाया मुपभृत इत्यादिना प्रयाजानुवादेन किंचिदंगं विधाय विधीयते य
 श्चादपि प्रयाजानुवादेन यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेदेत्यादिना किंचिदंगं विधीयते

अ६
 संदर्शनाभावे
 प्राणभृतसं
 शकमन्त्रोप
 नीतः समि
 ध उपभृ
 च्छेवाच्याः =

यथादर्विहोमं कुपीत इत्पत्रकथं भावयेदित्याकाक्षास्वरूपेणैव निवर्तते तथेत्यर्थः ८=

अतः प्रयाजांगमध्ये पठितमनिकमरांतदंगं भवति तत्कथं भावाकथं प्रयाजभाव
निकथं भावाकथं प्रयाजभावनाकाक्षायाः सत्वात् प्रयाजे रपूर्वं कृत्वा यागोपकारं भावयेदि
संगेश्रुत्यादिनिस्त्रिभिर्ज्ञातेषु नश्यते रेव संदंशे न तद्विष्यते इति नवांगभावनायाः क
थं भावाकाक्षाभावनाकथं प्रयाजभावनाकथं भावेनानिकमरांगमृत्यते इति वाच्यं भा
वनासाम्येन कथं भावाकाक्षायाः सत्वात् प्रयाजे रपूर्वं कृत्वा यागोपकारं भावयेदि
सुक्तेर्योनामनजानाति प्रयाजे रपूर्वं कर्तुं तस्यास्यैव कथं भावाकाक्षाकथमे निरूप
वं कर्तव्यमिति सा च संदंशयति तैर्वाचनिकैः स्मार्तैश्चाचमनादिभिः शाम्यति तदभा
वे च स्वरूपनिष्पादने न दर्विहोमन्यायेन निवर्तते दर्विहोमेषु हि स्वरूपनिष्पादनातिरि
क्तस्तथा व्यापारेण श्रूयते नाप्यतिदेशेन तस्यासिर्यागीयानां धर्माणां तावन्नातिदेशो या

संदंशाभावेऽ

गत्वेन होमत्वेन वेत्त सखात् नापि होमीयानां कस्य होमस्य धर्माः कस्मिन् होमेषु वर्तन्त
 इति विशेष निर्णये प्रमाणाभावात् अतो धर्मस्यास्य नावाद् विहोमे रिष्टं नावयेत् कथमि
 त्युक्त्यन्नाप्याकांक्षास्वरूपनिर्यादनेनैव शास्यति एवं ये संशयो संशयाद्येनावः तत्रोक्त्यन्नाप्या
 कांक्षात्तेनैव निवर्तते न तु सर्वथा तदभावः तस्माद्युक्तं मुक्तं प्रयाजां गमनिक्रमणमिति त
 चेदमवांतरप्रकरणं महाप्रकरणं दलीयः संशययति तानां धर्माणां कैमर्थाकांक्षायां प्रधा
 नापूर्वात्प्रयाजाद्यपूर्वस्य कटित्युपस्थितेरिति प्रकृतमनुसरामः तस्मिन् मुनयविधस्य प्र
 करणस्य विनियोजकत्वं तद्विदं स्थानादिप्रकारात्प्रवर्तयन् बहिःस्थानादंगत्वं तत्रान्यतरस्य
 प्रकारान्तरेण निराकांक्षत्वं नवसाकांक्षं निराकांक्षेण संबन्धयोग्यं विनाकांक्षोक्त्यानेन अ
 तश्चान्यतराकांक्षयायावदुभयाकांक्षा रूपप्रकरणकल्पनद्वारा वाक्यादिकं कल्पयितु
 मारभ्यते तावत्प्रकरणेन वाक्यादिकं कल्पयित्वा विनियोगः कियत्त इति स्थानात्प्रकरण

स्वरूपनि
 र्यादनेनै
 व ४ =

चोदकप्रा
 प्रप्राकृतं
 गेनेत्यर्थः

सवस्नीयस्त्वम् अतएवविदेवनादयोधर्माअनियेचनीयसन्निधौपविताअपिनानियेच
 नीयस्यांगंतेषांनदंगत्वं च स्थानाद्भवेन्नतुप्रकरणादनियेचनीयस्याव्यक्तचोदनाचोदितत्वे
 नज्योतिष्टोमविकारत्वात्प्राक्तैरेवांगैर्निराकांसत्वात् किंतुप्रकरणाद्वाजसूयांगं ननुराज
 सूयेनस्वाराज्यकामोयजेतेत्यत्रराजसूयशब्दावन्नामधेयत्वादाख्यातपरतंत्रोयत्राख्यातंवर्तते
 तत्रैववर्तते नचदर्शपूर्णमासान्यांस्वर्गकामोयजेतेत्यत्रयथादर्शपूर्णमासपदं नामधेयमपि
 नाख्यातपरतंत्रंतत्रहियजेत्याख्यातं अविशेषादेवसर्वान्याकृतानाग्नेयादीन्ययाजादींश्चानि
 धातुंसमर्थदर्शपूर्णमासपदंताग्नेयादीनेववदन्तिनसर्वानतश्चनतदाख्यातपरतंत्रंतथा
 राजसूयपदमपिकिनस्यादितिवाच्यं प्रसिद्धेनहियदेनाप्रसिद्धंनिर्णीयते यथाहुः पदमज्ञा
 तसंदिग्धंप्रसिद्धेरपृथक्श्रुतिनिर्णीयतेनिरूढंतुनस्वार्थादपनीयतेइतिदर्शपूर्णमासप
 दंचकोत्तनिमित्तंतद्योगश्चाग्नेयादिषूत्यन्निवाकेपरवगतः अतस्तद्वाचित्वेनदर्शपूर्णमासप

पृथगनि
 स्तितश
 क्रिकं२=

ज्योतिष्टोमादिशब्देः२=

सूर्यविशेषे निर्णीतशक्तिः२=

आरण्यात पदं च ४ =

वेद १ =

दं प्रसिद्धं न चाग्नेयादीनां वक्तृत्वादस्य द्विवचनांतत्त्वमनुपपन्नमिति वाच्यं विद्वद्वा
। क्व सिद्धसमुदायद्वयानिष्ठायेण तदुपपत्तेः एवं च दर्शपूर्णमासपदस्याग्नेयादिचित्ते वा २
निर्णीते यजेतेत्याख्यातमपि तानेव वदन्ति न हितदुक्तौ स्वार्थात्यागेन वन्ति राजसूयपदं त्व ५
निर्णीतार्थं अतस्तदाख्यातपरतंत्रमेव तच्च विशेषात्सर्वेष्टिष्टिपशुसोमेषु विद्यते त
त्यरतंत्रत्वाद् राजसूयपदमपि तानेव वदन्ति न वराजसूयशब्दस्य राजसूयतेत्यत्रेति व्युत्पत्तेः
त्यत्रासोमानिषवनिमित्तत्वात्तस्य वसोममनिषुरागोतीति वाक्येन सोमयोगे वगता तद्वत्
चित्तमेव नेष्टिपशुवाचित्तमिति वाच्यं न ह्यनिषेवनीयादिसोमयागेष्टनिषवः प्रत्यक्षे
ण वाक्येन बोधितोऽस्ति तदाक्यस्य ज्योतिष्टोमे सत्वात् अतिदेशात्तत्संबंधो वगत इति चेन्न
अतिदेशस्य फलसंबंधोत्तरकालीनत्वेन राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्येतद्वक्तव्यार्था
वगत्युत्तरकालीनत्वात् अनेन हि वाक्येन फलसंबंधे वगते यश्चात्कथं नावाकांक्षाया

तद्वत्
सोमपाज
वाचित्यम्

मतिदेशकत्वनान् अतस्ततः प्रागेवेतदाकार्यो विरणीयः तदा चानियवस्यानवगत
त्वादाजसूयपदमसिद्धार्थमेव अनरावराजसूयपदमव्युत्पन्नमश्वकर्णशब्दवदित्यु।
क्तं सांप्रदायिकैः एवं चावसिद्धत्वादाख्यातपरतंत्रत्वेन राजसूयपदेनेष्टियशुसोमयागा।
उच्यंते ते च तैस्तेः प्राक्तने धर्मैर्निराकांक्षा इति नुप्रकरणां विदेवनादीनां राजसूये विनियो
जकं उभयाकांक्षाया अभावान् न च प्रातिस्विकरूपेणैराकांक्षेपिन राजसूयत्वेन रू
पेणैराकांक्ष्यमिति वाच्यं आकांक्षाद्येषु माणाभावान् किंच प्रातिस्विकरूपेणैराकार्यं
भावाकांक्षासापि फलसंबंधोत्तरकालं सा च राजसूयत्वेन ननु प्रातिस्विकरूपेः राजसूयत्वे
न च फलसंबंधे उत्पन्नायाः कथं भाकांक्षाया विदेवनादि निरेवशांतेरतिदेशकत्वनमेवेन स्या
त् यदि हि सामान्यरूपेण प्रातिस्विकरूपेण च फलसंबंधविधापि वाक्यद्वयं भवेत् तदापु
न्येत्यकांक्षाद्यनुसारेण विदेवनादीनामातिदेशिकानां वागानां संबंधो ननु तदस्ति न

२६

एताः समिधः उत्पुनाति समिधामुत्पवनेन राजसूयं भावयेदिति वाक्यार्थः ३ =

स्मात्प्राकृते धर्मैर्नैराकांस्यान्नाविदेवनादीनां प्रकरणां विनियोजकमिति चेत् सत्यं अतएव
वविदेवनादीनां सांप्रदायिकैः संदर्शो दर्शितः राजसूयतत्पुनरुत्पवनेन विधेयं तेन
जसूयायत्येता उत्पुनातीत्येवमादयस्तन्मध्ये विदेवनादयः पद्यंते अतस्ते सर्वे राजसू
यांगेषु याजानुवादेन विधीयमा धर्ममध्ये यवित प्रयाजांगानि क्रमरावत् तस्मादिदेव
नादीनां प्रकरणां राजसूयांगत्वमिति युक्तमेव तस्मिन् प्रकरणास्य स्थानादलवत्वं देशसा
समानदेशा
त्वमित्यर्थः मान्यं स्थानं तच्च द्विविधं यावत्सादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं चेति यथाहुः तत्र क्रमो द्विधेवे
ष्टादेशसामान्यलक्षणः याजानुष्ठानसादेश्याद्विनियोगस्य कारणमिति स्थानं क्रम
श्चेत्यनर्थान्तरं यावत्सादेश्यमपि द्विविधं यथा संख्यमावः सन्निधियावश्चेति तत्रो
द्गममेकादशकपालं निर्वयेत् वैश्वानरं द्वादशकपालमित्येवं क्रमविहितेष्विष्टांश

किं भावाकां च्छाया म् ५ =

नीरोवनादिबृहत्यादीनां याज्ञानुवाक्यनिर्मंजाराणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयं द्वि-
तीयस्येत्येवं यो विनियोगः स यथासंख्यया वा त्यथमपवितं मंत्रस्य हि कैमर्थ्याकांक्षा
यां प्रथमतो विहितं कर्मेव प्रथममुपतिष्ठते समानदेशत्वात् यानितु वैकृतान्यंगानि
शाकृतांगाननुवादेन विहितानि संदंशापतितानि तेषां विकृत्यर्थं तेषां मंतो विहि-
सन्निधिया वात् तेषां हि कैमर्थ्याकांक्षायां फलवद्विकृत्य पूर्वमेव नाव्यतेन संबध्यते
उपस्थितत्वात् अतएव तेषु न विश्वजिन्यायावतारः खंते च फलार्थं तेषां विकृतिमन्नि-
धिया वा नर्थक्यापत्तेश्च येषु धर्माणां मनीषोमीयार्थं तमनुष्ठानसारेणात् औपवस-
स्थेहि अग्नीषोमीयः यश्चरनुष्ठीयते तस्मिन्नेव दिने ते धर्माः पठ्यन्ते अतस्तेषां कै-
मर्थ्याकांक्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितं पश्य पूर्वमेव नाव्यतेन संबध्यते अतोपुक्तम् ३०

उपस्थितत्वा
देव ६ =

निघो ज नो पा के रणा दी ना म् ३ = पशु ३ =

समीपलापशाखाभ्यां पश्य सूर्यः १ =

धर्माणाम् १ =

ज्योतिषोमस्य ४ =

आ० प० १ = नुष्टानसादेश्यात्तदर्थं तं तेषां न च यावसादेश्या देवत किं न स्यादिति वाच्यं अग्नीषोमी
यस्य पशोः क्रयसन्निधौ यावात् न च क्रयसन्निधौ तस्य यावेतदनुष्ठानमपि तत्र स्यादिति क्रयसन्नि
वाच्यं सरथदिदैवत्यः पशुरेव सस्येह न्यात्तद्व्यतिवचनात्तदनुपपत्तेः न च स्यात् धावनुष्ठा
नात्यकरणास्पवलीयस्त्वेन यशुधर्माणां ज्योतिषोमार्थं तमेव किं न स्यादिति वाच्यं तस्य नानुपप
सोमयागस्त्वेन यशुधर्मगृहगोऽययोग्यत्वात् अत आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं वा ३ =
लावलमिति न्यायात्स्थानात्यशुयागार्थं तमेव धर्माणां युक्तं न च तेषां तदर्थं तं प्रकरणा
देव किं न स्यादिति वाच्यम् अग्नीषोमीयकथं नावाकांक्षायाः अहोयकारैः प्राकृतं
मैरेवोपशान्तत्वात् सहिसान्नाय्ययागप्राकृतिक उभयोः यशुधर्मवत्सामान्यात्
तदुक्तं सान्नाय्यं वा तत्तु न वत्सदिति सान्नाय्यं दधिपयसीतत्र यशुयागः ययोयागप्राकृति
वाकाशेणैवकारार्थे १ = पशुयागः २ =

कः साक्षात्पुनवत्वात् अतश्चोदकप्रामे संधर्मे निराकांक्षत्वा न्नयशुयागेधर्मा
 गां प्रकरणां विनियोजकं किंतु स्थानमेव तदेवं निरूपितः संक्षेपतः स्थानविनियोगः
 तच्च समाख्यातः प्रवृत्तं स्थानविनियोगे हि यदार्थयोर्देशसामान्यत्वं तत्तत्संबंधः प्रत्य
 तः समाख्याविनियोगे तु संबंधो न प्रत्यक्षः परार्थयोर्निर्जनदेशत्वात् न च सा संबंधवा
 चिका यौगिकानां शब्दानां इव वाचकत्वेन संबंधावाचकत्वात् तथा हि समाख्यासा
 मान्यसंबंधवाचिका न हि शेषवाचिका वा नाद्यः तदुक्तो प्रयोजनाभावात् सर्वयौगि
 कशब्दानां पर्यायत्वापत्तेश्च द्वितीये वश्यं संबंधिनो वाच्यो न हंतरेण संबंधे विशेषाभावा
 त् तत्प्रतिपत्तिमंतरेण तदप्रतिपत्तेश्च अतश्चावश्यं संबंधिवाचकत्वं समाख्यावाचक
 व्यं तथा च न संबंधवाचकत्वं संबंधिर्धैव वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायेन तत्प्रतिपत्तिमं

व्यावर्तकत्वा
 भावात् ४=
 सम्यन्धिद्र
 व्यसू २=
 २१

सम्यन्धा प्रतिपत्तेः २=३ उक्तं विधया सम्यन्धवाचकत्वाभावात् २=

तिप्र४१

सम्यन्धप्र१=

सम्बन्धे १ =

सम्बन्धे पि शक्तिकल्पजे गौरवान् १ =

नवेतत्र शक्तिकल्पने गौरवान् यथाहुः सर्वत्र योगिकैः शब्दैर्द्व्यमेवानिधीयते
न हि संबंधवाचितं संभवत्यतिगौरवान् १ तथा पाकं तु यच्चिरेवाहकत्तारं प्रत्ययस्त
था पाकपुक्तः पुनः कर्त्ता वाच्येनैकस्य कस्यचिदिति तथा च न समाख्यासंबंधवाचि
का होतु च मस इत्यादिका तु वैदकी समाख्या निषादस्य यतिशब्दवन्नयश्चार्थसंब
ंधवाचिका नापि वाक्यबद्धाधिकान्तस्याः पदत्वेनाप्रमाणात्वात् यौरोडाशिकमित्या
दि समाख्यास्ततिडर्चताः लौकिकत्वेन पुरुषप्रत्ययसायेन त्वात् कांडगोचरत्वेन
तत्राप्यसार्थी गोचरत्वाच्च कांडवाचकत्वमपि न कांडत्वेन किंतु यौरोडाशिकत्वादि
नैव न त्वेकहायनी शब्दो द्व्यवाचकोपि गोत्वेन तद्वदति किंतु त्वेकहायनी त्वेनैव वस्था
न विनियोगे तु यस्यार्थो विशेषपुरस्कारेणैव संबन्धः प्रत्यक्षप्रमाणाप्रतियन्तः अ

गोद्रव्यम् २ =

समाख्यास्पले ३ = स्थानस्पले ३ =

तच्च समाख्यामुपलभ्य नूनमनयोः पदार्थयोः संबंधोस्तीति यावत्कल्प्यते तावत्सत्य
क्षप्रतिपन्नेन संबंधेन परस्परमाकांक्षातुद्भावश्च संबंधानुपपत्तेः कल्पितसंबंधे
न च यावदितरत्राकांक्षादिकल्प्यते तावदत्राकांक्षया वाक्यादिकल्पनया विनियो
गः कियत्तद्वृत्तिसिद्धं स्थानस्य समाख्यातः प्राचल्यं अतएव शुं धनमंत्रमात्राप्यया
त्रांगं यावत्सादेष्यान्नयोरोडाशिकसमाख्यया पुरोडाशयात्रांगमिति समाख्यायौगि
कः शब्दः सावद्विविधा वैदकी लौकिकी च तत्र होतृश्च मसमन्नरांगत्वं होतृचमस
इति वैदिक्या समाख्यया अध्वर्योस्तत्रत्यदार्थांगत्वं लौकिक्या ध्वर्यवमिति समाख्यया
तिसंक्षेपः तदेवं निरूपितानि संक्षेपतः क्रत्यादीनि षट्प्रमाणानि रतसहकृतेन
विनियोगविधिना स मिहादिनिरूपकत्वं दर्शयन्मासान्यां यजेतेत्येवं रूपाणि यानि २२

विनिबुज्यंते नान्यंगानि तानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेति तत्र
 वसिष्ठानि जाति इव संख्यादीनि तानि च दृष्टार्थान्येव क्रियारूपाणि च द्विविधा
 निगुणकर्माणि प्रधानकर्माणि चेति एतान्येव संनियत्योपकारकारणरादुप
 कारकाणीति बोध्यंते तत्र कर्माणि इव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म संनियत्योप
 कारकं यथा वधातप्रोक्षणादि तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टार्थं च दृष्टार्थम
 धातारि अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि दृष्टार्थं यद्युपुरोडाशयागारि न द्विद्वयत्वा
 गाशोनादृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणादृष्टं करोति इदमेवाश्रयिकर्मसुच्य
 ते तच्च संनियत्योपकारकं द्विविधं उपयोह्यमाणां सुपयुक्तार्थं चेति तत्रा
 वधातप्रोक्षणाद्युपयोह्यमाणां वीहीणां यागोपयोह्यमाणां तान् पुनियत्तिक

दृष्टार्थं दृष्टार्थं दृष्टार्थं

निष्कासः स्यान्निष्कासः शेषः ३ =
 निर्वापस्य ४ = निष्कासार्थत्वं ४ = निरादरता १ =

मेडा नक्षत्राद्युपयुक्तपुरोडाशसंस्कारकं उपयुक्तं स्यात्कीर्णकैर्निवर्तकं कर्मप्रति
 पन्निकर्म उपयुक्तसंस्कारार्थं च कर्म उपयोक्तव्यमाणा संस्कारार्थादुर्वर्तनं उपयुक्ता ये स्या
 उपयोक्तव्यमाणा अत्यादरात् अतएव प्रायणी निष्कासे उदयनीयमनुनिवर्तयतीत्य
 व निष्कासस्य निर्वापार्थत्वं ननु तस्यैतदर्थत्वं निष्कासस्योपयुक्तत्वादित्युक्तमेकाद
 शे तच्च सन्नियत्योपकारकमाणादुपकारकाद्वलीयः न च वधात्तादिनामनवतु
 वलीयः तस्य दृष्टार्थत्वात् आरादुपकारकस्य चादृष्टार्थत्वात् दृष्टार्थत्वात् दृष्टे च संभव
 त्यदृष्टार्थस्यान्याप्यत्वात् औक्षरादि संनियत्योपकारकं तु कथं वलीय उभयोरदृष्ट
 र्थत्वाविशेषात् किंच आरादुपकारकं साक्षात् धानांगं तस्यान्योद्देशेनाविधानात् स
 न्नियत्योपकारकं त्वंगांगं कर्मांगं वीत्याद्युद्देशेन विधानात् अंगमांगेक्षयावसाहा २२

अंगगुणस्येष्टादेः पर्वसंबंधस्य प्रधानसोमयागे पर्वसंबंधे न विरोधे सोमयागरूप प्रधानसंबंध
 एवादत्तैव्यः तादय्यात् प्रधानार्थत्वात् अतएव न्यायप्राप्तकालसंबंध इष्टादौ न कल्प्यते इति गु
 णोत्तरे न्याय्यकल्पने तस्य स्यात्प्राप्त्यर्थः १ = कालपर्वसंबंधः ३ =

दंगं वलीयः अंगगुणविरोधे वा तादय्यादिति न्यायात् अतएव यदुष्टा पशुना सोमं न दृष्टिपशुसो
 यजेत सोमा वा स्यायां यौरा मास्यां वा यजेते त्यविशेषे धाने पियर्वा नुग्रहः सोमयागस्ये मानादशीष्ट
 वक्रियते न तु हीक्षणीयादेः अतः कथं सन्नियमो यकारकस्य वलीयस्त्वं उच्यते सत्य एमास रूप
 प्यदृष्टार्थत्वाविशेषे सन्नियमो यकारकमाराडयकारको वलीयः सन्नियमो यकारके कालसंबंध
 हिकर्मणि उयकार्यो यकारकयोर्बीहिषोक्षणीयोः संबंधो वाक्यक्रमः उयकारमात्रं विधानस्या
 कल्प्यं आराडयकारकस्य लेतुदर्शपूर्णमासप्रयाजयोः संबंधः कल्प्य उयकारोपि विशेषेत्वेपी
 किंच आराडयकारकस्य लेहिषकरां विनियोजकं इतरत्र तु बीही न्योक्षतीति वा त्वर्थाः २ =
 क्यमेव बीहिषदेनापूर्वसाधनत्वात् कत्वाकनौ विनियोजकमिति वलीयस्त्वं यच्च
 कर्मगुणविरोधे तादय्यादिति न्यायेन डर्वलत्वमिति न्नदसत् नहि बीह्याद्युद्देशेन वि

बीहीन्योक्ष
 तीति वाक्य ५ =

वीह्याद्यर्थम् १ = वनस्पतेशातवलशोविरोहेत्यावृष्ट्यनेजुहोतीतिविहिता
 गुणोपर्वानुग्रहः ५ = स्याएवाहुतिः ६ =

धीयमानं प्रोक्षणादिनैदं नवति तत्त्वरूपेऽनर्थक्यात् किंतु तत्संस्कारद्वारा
 कर्तव्यत्वमेव सन्निपत्योपकारकाणां सत्यस्य पूर्वप्रयुक्तत्वस्य व्यवहारमाणात्वात् अ
 तउ नयविधमय्यंगजातं कर्तव्यमेवेति नांगगुणविरोधन्यायावतारः दीक्षणीयादेः
 पर्वानुग्रहस्तु दीक्षणीयाद्यर्थ एव तस्य तदपूर्वप्रयुक्तत्वात् अतोऽयं संज्ञासाक्षात्तयधानां
 गोनप्रधानपर्वानुग्रहेणैवाधनइति तस्मिन् संनिपत्योपकारकस्याराहुकार
 कादस्तीयस्त्वं अतएव स्याणो स्याएवाहुतिं जुहोतीतिविहिता स्याएवाहुतिर्युपवश्यं
 न स्याणुद्धारायुयस्कारार्थो देवदत्तधारितायाः स्वजः शुचिदेशनिधानमिव देवदत्तसं
 कारार्थं ननु स्याएवाहुतिराराहुत्यकारकेत्युक्तं दशमइतिदिक् इव्याद्यनुद्दिश्यके
 वनं विधीयमानं कर्माणि उपकारकं यथायथा जादितदेवं निरूपितं द्विविधमय्यं १ - २४

अंगामाम
पूर्वप्रयुक्त
त्वे ३ =

अंगेन ५ =

अपूर्वप्रयुक्तत्वमाह न हीति २ =
 पु२ फलस्य ३ = फलप्रयुक्तत्वमे ६ =
 अर्थक्यमाह तदन्तरेणेति १ =
 अंगजातेत्ये २ =

जातं तच्च नयागस्वरूपप्रयुक्तं स्वरूपे आनर्थक्यं तदन्तरेणापि तत्सिद्धेः किं तत्
 पूर्वप्रयुक्तमेव नैह तदन्तरेणापूर्वमवतीत्यत्र किंचित्प्रमाणमेतत्तस्यादृष्टार्थत्वात्
 नैवैवंप्राधान्याददृष्टत्वाच्च फलप्रयुक्तत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यं फलभावनायां
 यागस्य करणत्वात् अंगानां करणानुग्राहकत्वात् तदर्थत्वे बुद्धे तत्र चार्थक्यप्र
 सक्तौ तेनैव योगेन स्वापूर्वमेवोपस्थाप्यते सन्निकर्षादीह तर्णीयादिशब्देनेव तदपूर्वम्
 तु फलमुपस्थाप्यते विप्रकर्षात् अतो न तैत्युक्तत्वं संगानां अन्तरावागन्मसुवः सुव
 रगन्मेति संज्ञो विहृता हितव्य इत्युक्तं नवमे फलदेवतयोश्चेत्यत्र फलप्रयुक्तत्वे तु सो
 यो दिवि कृतिषु स्वर्गरूपे फलानां न प्रवर्तते न तरां चो हितव्यः स्यादिति तत्सि
 द्धसंगानामन्यप्रयुक्तत्वात् उपपत्तेरपूर्वप्रयुक्तत्वं तत्रापि सन्नियमोपकारकारणां
 व्यदेवतादिसंस्कारद्वारा यागस्वरूपे उपयोगादित्यत्र पूर्वार्थत्वं अन्तरावोपधर्माव

यागस्वरूपे ४ =
 न ४ +
 यागार्थत्वे ४
 सूत्रम् फल
 विषये देवता
 विषये च ऊ
 हो भवतीत्य
 र्थः ४ =

घातादीनामाज्येषुरितिः तेषामाग्नेयापूर्वप्रयुक्तत्वात् आज्यस्य च तदर्थत्वाभावादित्युक्तं
 द्वितीये आराडयकारकाणां तु स्वरूपेण ययोगात् प्रमापूर्वार्थत्वं तत्रोक्त्यस्य पूर्वस्य याग
 स्वरूपानुष्ठानानंतरमेवोक्त्यद्यमानत्वात् सन्निधौ यकारकाणां पूर्वगानां तदुत्पत्तावु
 ययोगः उत्तरांगानां तु तत्स्थित्यावु ययोगः परमापूर्वस्य तु सांगप्रयोगानुष्ठानानंतरमेवो
 क्त्यद्यमानत्वात् सर्वेषामाराडयकारकाणां तदुत्पत्तौ प्रयोगवहिर्भूतस्य तु तत्स्थित्यावु
 ययोगः यथा ह्यहस्यति स च स्य वाजये येनेष्टा ह्यहस्यति स च न यजेतेति वाजये योत्तरं
 कालमंगत्वेन विहितस्य वाजये यापूर्वस्थित्यावु ययोगः तस्य प्रागेवोक्त्यभावादित्युक्तं वाजये या
 चतुर्थे तत्सिद्धं सर्वथांगानामपूर्वार्थत्वं चकृतमनुसरामः तदेवं निरूपितः संक्षे
 पतः विनियोगविधिः प्रयोगप्राप्त्यावबोधकोविधिः प्रयोगविधिः सचांगवाक्येकवा
 क्यतामायन्नः प्रधानविधिरेव सहिसांगप्रधानमनुष्ठाय यच्चित्तं वै प्रमाणाभावात् २५

अविलंवापरयययिंययोगप्राशुभावंविधत्ते नचविलंववदविलंवेयिप्रमाणाना
 वइमिवाव्यं विलंवेत्यंगप्रधानविध्यैकवाक्यावगततत्साहित्यानुयययतिः प्रसज्य
 तेनहि विलंवेनक्रियमाणयोः परार्थयोः सहकृतमितिसाहित्यं व्यवहरंति नवेवं
 साहित्यानुयययत्यासांगस्यसमानकालत्वमेवस्यान्नतु विलंवः अव्यवधानेनपूर्वो
 त्तरकालक्रियमाणपरार्थयोरविलंवेनकृतमितिव्यवहारोदितिवाच्यं अनेक
 परार्थानामेकस्मिन्कालेनुष्ठानानुयययतेः नच तावत्कर्तृसंयादेनानुष्ठानं किंनस्या
 दिवाच्यं तस्येतस्ययज्ञकृतोश्चत्वाररुतिजइत्यादिनाकर्तृणां नियतत्वात् तस्मादं
 गवाक्यैकवाक्यतामायन्नः प्रधानविधिरेकवाक्यावगततत्साहित्यं विरुद्धं वि
 धयाराककालानुष्ठानानुययतेरविलंवंविधत्तइतिसिद्धं ययोगप्राशुभावंबोधकोवि

नतुसहकृत
 नितिशेषः ५=

विततिर्नित्यं
 पौर्वापर्यं
 द्वयोरिति न
 पौर्वापर्यं
 म४=

धिः प्रयोगविधिरिति सचावित्तं वोनियते कं मे आश्रियमाणो नवति अन्यथा हि कि
 मेतदनंतरमेतत्कर्तव्यमेतदनंतरं वेति प्रयोगविधेयापत्तेः अतः प्रयोगविधिरेव स्व
 विधेयप्रयोगाश्चानुवावसिध्यर्थं नियतं कममपि पदार्थविशेषात्तया विधत्ते न
 त्रकमो नाम विततिविशेषः पौर्वापर्यरूपो वा तत्र च यद्व्यापारानि श्रुत्य
 र्थपरनस्थानमुख्यग्रहणानि तत्र कमपरं वचनं श्रुतिः तत्र द्विविधं केवलं कं
 मपरं न द्विशिष्टपदार्थपरं वेति तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोमीति केवलं कमपरं वेदि
 करणादेव वचनां तरेणा विहितत्वात् वयद्वक्तुः प्रथममस्तद्वन्नितु कमविशिष्ट
 पदार्थपरं एकप्रसरत्तानं मनयेन न हानुवादेन कं म ॥ ॥ ॥ ॥

एकवाक्यता १=

२६

मात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् सेयं श्रुतिरितरप्रमाणवेक्षयावलवतीतेषां वचकत्वनद्वाराक्रमप्रमाण
 त्वात् अतएवास्मिन्स्य पावकर्मतृतीयस्यानेग्रहणप्रसक्तोऽस्मिन्निदशमो गृह्यते इति वचनादशम
 स्थानेग्रहणमित्युक्तं यत्र प्रयोजनवशेन निर्णयः स आर्थक्रमः यथाग्निहोत्रहोमपवागूपाकयोः ॥
 अत्र हि पवाग्वाहोमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते स चायं पाठः क्रमाद्वतवान् यथा
 पाठं स्वबुद्धानेत्कृत्वा प्रयोजनबाधः अदृष्टार्थत्वं च स्पष्टं न हि होमानंतरं किंचिदप्यमाणास्य किंचिदप्युपयो
 जनमस्ति पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठः तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते येन हि क्रमेण
 वाक्यानि पाठितानि तेनैवाक्रमेणाधीतानि अर्थप्रत्ययं जनयंति यथार्थप्रत्ययं च पदार्थानामनुष्ठाना
 त् स च पाठो द्विविधो मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति तत्राग्रे प्राग्नीषोमीययोस्तत्तदनुवाक्यक्रमोऽयः

३७

क्रमः आश्रीयते समं न पाठक्रमः स चायं मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठादलवान् अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्यापेक्षया
मंत्रवाक्यस्यांतरंगत्वात् ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद् हिरेवेदमेवं कर्तव्यमित्येवमवबोधकृतार्थमिति न
पुनः प्रयोगकाले व्याप्रियते मंत्राः पुनरनन्यप्रयोजनाः प्रयोग समवेतार्थस्मारकारतिवक्ष्यामतेना
नुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्रमाधीनत्वात् क्रमस्य च मंत्रक्रमाधीनत्वादंतरंगो मंत्रपाठ इतरस्मादिति व
लवान् अतएवांगीषोमीययोर्ब्राह्मणपाठादावंगीषोमीयानुष्ठानं पश्चादंगेयानुष्ठानमित्येवं न
दा३ मं बाधित्वा मंत्रपाठादावांगेयानुष्ठानं पश्चादंगीषोमीयस्येत्येवं क्रमस्तुक्तं प्रपाजानां समिधो यजति
तन्नूनपातं यजतीत्येवं विधापकवाक्यक्रमाद्यक्रमः स ब्राह्मणपाठक्रमः अत्र च पद्यपि ब्राह्मणवाक्या
न्यर्थविधापकतार्थानि तथापि प्रपाजानां स्मारकांतरस्याभावात् तान्येव स्मारकत्वेन स्वीक्रियंते तथा च ये

पतं वा पश्यन्ते दंति पादं कुर्वन्ति न वाः फलं पश्यन्ते बुद्धंति प्राप्यंते ऽद्युतः रात्रुवसि-त्रं तालस्य

मात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् सेयं श्रुतिरितरप्रमाणवेक्ष्यावत्तवतीतेषां वचकत्वनद्वारा क्रमप्रमाण
 त्वात् अतएवास्मिन्स्य पावकर्मितृतीयस्यानेग्रहणप्रसक्तौ अस्मिन्निदशमो गृह्यते इति वचनाद्दशम
 स्थानेग्रहणमित्युक्तं यत्र प्रयोजनवशेन निर्णयः स आर्थक्रमः यथाग्निहोत्रहोमपवागूपाकयोः ॥
 अत्र हि पवाग्वाहोमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन सर्वमनुष्ठीयते सचायं पाठः क्रमाद्वर्तमानं यथा
 पाठं स्वनुष्ठाने तत्प्रयोजनबाधः अदृष्टार्थत्वं च स्यात् न हि होमानंतरं किंचिदप्यमाणास्य किंचिदप्यप्रयो
 जनमस्ति पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठः तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते येन हि क्रमेण
 वाक्यानि पाठितानि तेनैवाक्रमेणाधीतानि अर्थप्रत्ययं जनयंति पदार्थप्रत्यये च पदार्थानामनुष्ठाना
 त् सवपाठो द्विविधो मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति तत्राग्रे वाग्नीधोमीययोस्तत्तदनुवाक्यक्रमोऽयः

ब्राह्मणवाक्यानां कर्मस्मारक प्रयोगेऽनुष्ठेयं तत्कर्म ३=

त्वस्वीकारपत्रैः ५=

मंत्राणाम् ४= नतु मंत्रपाठक्रमान्तरं २=

क्रमादि २=

तस्मिन्मन्त्रपाठः १=

नक्रमेणान्यधीतानि तेनैवक्रमेणार्थस्मरणं जनयंतीत्युक्तं तेनैवक्रमेणतेषामनुष्ठानमिति तेनैवप्रया
जानां ब्राह्मणपाठक्रमान्तरं क्रमेति ननुप्रयाजेषुप्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं विधायकत्वेनैकतार्थानां ब्रा
ह्मणवाक्यानां किमितिस्वीक्रियते प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाणां याज्यानां मंत्राणां मानेयादिष्विवात्रा
पिसत्वात् नचतेषां देवतास्मारकत्वात्कर्मस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यं स्वीक्रियते इति वाच्यं आनेयादि
ष्वपि कर्मस्मारकत्वेन तत्त्वस्वीकारपत्रैः नचैवापत्तिः तथा सति ब्राह्मणपाठात् मंत्रपाठस्य वलीयस्त्वं न स्या
त् तद्वलीयस्त्वे हि मंत्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वमितरस्य तदस्मारकत्वमेवास्तु यदि च कर्मस्मारकत्वं ब्राह्मण
ह्यणवाक्यस्य तर्हि प्रधानं स्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यस्यांतरंगत्वादंगभूतदेवतास्मारकत्वेन मंत्राणां वहिरंग
त्वात् मंत्रपाठाद्ब्राह्मणपाठस्यैव वलीयस्त्वं स्यात् तथा च मंत्रतत्त्वविरोधेः स्यादिति पांचमिकाधिकारणवि
मंत्रब्राह्मणयोर्विरोधे मंत्रतः क्रमः स्यादिति सूत्रार्थः १=

स्वीक्रियते

पाञ्चमाधिकरणे १ =

प्रयाजीयमंत्रपाठस्य ४ =

सिद्धान्तीशंकते म्रयेति १ =

स्य प्रयोगानुयेयकर्मविस्तृष्टकर्मवाच्यकत्वात् ४ =

२ रोधः तत्रैहिवात्मणपाठमंत्रपाठकत्वात्वादाहोऽग्नेयानुष्मनपश्चादग्निषोमीयस्येत्युक्तं अथ
तत्रापिहि त्रियादिषु पाज्यमंत्राण्येव देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकाः स्य न्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपत्वाद्देवतात्व
पाज्यामंत्रादेवताप्रस्येति चेत् तुल्यप्रयाजेषु पाज्यमंत्राणां देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकत्वात्तत्रैकमोमंत्रपाठादेवस्या
काशकाः न नतुवात्मणपाठक्रमान्नचमंत्रपाठस्यान्यादृशत्वात्प्रयाजक्रमोवात्मणपाठक्रमोदेवेति वाच्यं अ
प्रयाजेषु न्यादृशत्वे तस्यैवक्रमस्यानुष्ठानं स्यात् मंत्रक्रमस्य वत्तीयत्वात् अभ्यासाधिकरणे च वार्तिककृतं तत्रै
देवतायाः काविनिपुक्तैर्वर्णमंत्रवर्णैस्तादिना प्रयाजेषु पाज्यानां मंत्राणां क्रमविनियोगात् उक्तं नवमेपितं तत्रै
मात्रवर्णैः समिधोऽग्निपाज्यस्य मंत्रवर्णैः क्रमप्रकरणैः प्राप्तेर्मंत्रैर्देवतागुणत्वेन समर्थैरुक्तं मंत्राणाम
कत्वात् त न्यादृक्क्रमत्वेतदनुपपत्तिः स्यात् तत्कथं प्रयाजेषु वात्मणपाठक्रमक्रमरस्युच्यते सत्यमेतत् तथाच
पाचप्रयाजेषु ३४ नमुप्रयाजेष्टित्यादभ्य ॥ कर्मतुमुख्यत्वेनेति शेषः २ =

अभ्यासा
र कर्ममे
दः स्यादित्य
स्मिन्नादि
करणे ५ =

इति

वात्मणपाठक्रमइतीत्यनेन पूर्वपक्षः २ =

यदि प्रयाजादिषु मंत्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेन स्यात् तदा तत्र वास्तु एतेनैव पाठः ॥ ८ ॥
 स्मादिति चिंतय ४ = ९ प्रयोगसमवेतार्थस्मारकतां ३ = २७ अर्थविधानम् २ = ५४ अर्थानां लभेत इत्य

यत्रार्थस्मारकमंत्रानसंसेवयथा तस्मां विहितेषु कर्मसु जेषां क्रमो वास्तु एतेनैव पाठः तत्र तेषामेव प्रयोगः स्मात् ४ =

तत्र प्रया समवेतार्थस्मारकत्वं वाच्यं भावात् पुनरुक्तं चरणवार्तिककारः प्रयाजादिवान्यर्थसमर्प्य चरि
 जोदाहर नार्थानित्वरूपसंस्पर्शसत्यपि प्रयोज्यतां न प्रतिपद्यत इति तस्मात्समंत्रकर्मणां पाठः क्रमो मंत्रपाठः
 रातुक्तावा अमंत्रकपाठक्रमस्तु ब्रह्मण पाठक्रमदेवेति दिक् प्रत्येकानां नानादेशानां पदार्थानां विहृतौ वचनादे
 चिन्तया तत्र ॥ वास्तु कस्मिन्देशे अनुष्ठाने कर्तव्ये पश्यदेशे अनुष्ठीयते तस्य प्रथममनुष्ठानं रतरोस्तु पश्चादप्यंक्रमः सस्या
 एवाक्या नक्रमः स्थानेनामेव स्थितिः पुनरुद्देशे अनुष्ठीयते तत्सर्वतनैव पदार्थकृते स एव प्रथममुपस्थितो भवतीति
 नो प्रयोग पुनः तस्य प्रथममनुष्ठानं अतएव साध्यं आनीषोमीयसवनीयानुवंध्यानां सवनीयानुदेशे सहानुष्ठाने कर्तव्ये
 संमवेता र्थस्मारक आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानं तस्मिन्देशे अश्विनग्रहणानंतरं सवनीयस्यैव प्रथममुपस्थितेः रतरोस्तु पश्चा

२४ प्रयाजादिषु ५ = एकदिवससाध्ययोगे स्मर २४

पंचदिवससाध्ये १ = प्रधानं सोमयागः ४ =

प्रात्यक्षचोदनाचोदितं
देवताराहित्यात् २ =
सह ३

३

पंचदिने ४ =

त तृयाहि ज्योतिषोमेत्रयः पशुयागाः अग्निषोमीयः सवनीय-आनुवंध्यश्चेति ते च मिचदेशा अग्निषोमीय-ओ
पवस्येहि सवनीयः सूर्याकाले-आनुवंध्यः सूर्यांते स्वांते साद्यस्त्रो नाम सोमयागविशेषः सचावकृत्वाज्यो
तिषोमयागविकारः अत्र तेत्रयः पशुयागाः सद्यस्त्रोदकप्राप्तास्तेषां च तत्र साहित्यं श्रुतं पशुनालमेतदिति
तच्च साहित्यं सवनीयदेशे तस्य प्रधानप्रत्यासत्तेः स्यानाति क्रमसाम्याच्च सवनीयदेशे ह्यनुष्ठाने निप्रमाले
अग्निषोमीयानुवंध्योः स्वस्व स्थिति क्रममात्रं भवति अग्निषोमीयदेशे तु अनुष्ठाने सवनीयस्य स्व
स्यानाति क्रममात्रं आनुवंध्यस्य तु स्वस्यानाति क्रमः एवमानुवंध्यदेशे अग्निषोमीयस्य हरेवः
वर्ज्यं सवनीयदेशे सर्वेषामनुष्ठाने कर्तव्यं सवनीयस्य प्रथममनुष्ठानं आश्विनग्रहणा
नंतरं हि सवनीयदेशं प्रकृतौ आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिहताहं परिवीया गेयं सवनीयं पशुमुपाकरो

स्वस्यानाति
ति क्रमः
सवनीय
स्यानाति
क्रमश्च
तिशेषः ३ =

सवनीयस्यानाति क्र ३ सवनीयस्यानाति क्र १९ क्रियमाणं

तीत्याश्विनग्रहणानंतरं^नस्यविहितत्वात्^१ तथाचसाद्यस्त्रेप्यश्विनग्रहणेकृतेसवनीपरवोपयुक्तः तस्यस्याना
 त्प्रथममनुष्ठानमितरयोस्तुपश्चादितुक्तं प्रधानक्रमेणक्रमआश्रीयतेसमुत्पन्नमः येनहिक्रमेणप्र
 धानानिक्रियंतेतेनैवचक्रमेणतेषामंगानिअनुष्ठीयंते तदासर्वेषामंगानांस्वैः प्रधानैस्तुल्यमवधा
 नंभवतिमुक्तेमेणतुअनुष्ठानेकेषांचिदंगानांस्वैः प्रधानैरत्यंतव्यवधानंनयेषामसंतमव्यवधानंस्या
 त्तच्चोक्तं प्रयोगविधवांगतसाहित्यवाधापत्तेः अतःप्रधानक्रमोपिअंगक्रमेहेतुः अतएवप्रयाजशे
 षेणादौआग्नेयहविषोमिधारणपश्चादेंद्रस्यदध्नःआग्नेयपागेंद्रपागयोः पौर्वीपर्यात् अत्रहिदयोरमि
 धारणयोःस्वेनस्वेनप्रधानेनतुल्यमेकांतरितव्यवधानंभवतिआग्नेयहविरमिधारणानेयपागयोरेंद्र
 पागहविरमिधारणेनव्यवधानात् ऐंद्रपागहविरमिधारणेंद्रपागयोश्चाग्नेयपागेनव्यवधानात् अ

आज्येन६=

पुरव्यक्रमे
 णांगक्रमे
 क्रियमाणे
 हि३=

पुरोडाशस्य३=

दृष्टः १

दर्श १ =

ध
मुख्यक्रमः
माध्वीनां ज
क्रमः ५ =

तश्चादावाग्नेयहविरमिधारणं ततरेन्द्रहविषस्ततः आग्नेययागस्ततश्चेन्द्रोयागइत्येवंक्रमोमुख्यक्रमात्सिद्धो
भवति यदित्वादावैन्द्रहविषोमिधारणं ततः आग्नेयस्य क्रियते तदा पाज्यानुवाक्यक्रमवशादादावाग्नेय
स्यानुष्ठानादाग्नेययागतदंगहविरमिधारणयो रत्यंतमव्यवधानमेन्द्रयागतदंगहविरमिधारणयो
स्वत्यंतमव्यवधानं स्यात्तच्चनपुक्तं अतोपुक्तः प्रयाजशेषेणामिधारणस्य मुख्यक्रमोऽस्ति सचापं
मुख्यः क्रमः पाठक्रमोऽर्द्धतः मुख्यक्रमो हि प्रमाणं तस्मात्सापेक्षप्रधानक्रमवतिपत्तिरस्य सापेक्षतया विलं
वित प्रतिपत्तिरुपाठक्रमस्तु निरपेक्षत्वात् प्राप्य पाठक्रमोऽस्ति सापेक्षतया न तथेति वलवान् अतएवाग्नेयो
पांशुयाजाग्निषोमीयानां क्रमेणानुष्ठीयमानानामप्यपांशुयासनिर्वर्पणमुख्यक्रमान्नपूर्वमनुष्ठीयते
तस्यर्द्धतत्वात् पाठक्रमस्तुपश्चादनुष्ठीयते तस्यप्रवृत्तत्वादिति सचापंमुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमादलवान्

या

ध

शाखा के दन वत्सा पाकरा दोहना तज्जना दयः २ = न सर्वे २ =
 सात आगे पांनुष्टानं ततः सान्नाय्यानुष्टा (आग्नेयधर्मीणां ३) मुख्य क्रमे
 नमः २

प्रवृत्ति क्रमे ह्याश्रियमाणे वहनामंगानां प्रधानविप्रकर्षो भवति अस्मिन् त्वाश्रियमाणे सत्त्विकर्षः तद्यथा दर्शय
 लमासयोरादावाग्नेयानुष्टानं ततः सान्नाय्यधर्मीणां चैतत्सर्वमनुष्टीयं ते तत्र यदि प्रवृत्ति क्रममाश्रित्य तद
 मी सर्वे पूर्वमनुष्टीयेरन्ततः आग्नेयधर्मी तदा तदमीणां स्वप्रधानेन सह दाम्यामाग्नेयधर्मे तदनुष्टाना
 म्पां विप्रकर्षः तदा तु सान्नाय्यधर्मीणां केयांचित् सर्वमनुष्टानेपि अन्ये सर्वे मुख्य क्रममाश्रित्याग्नेयधर्मी
 नुष्टानानंतरमनुष्टीयं ते तदा सर्वेषामाग्नेयधर्मे सान्नाय्यधर्मीणां स्वस्वप्रधानेन सह तुल्यं व्यवधानं भवति
 आग्नेयधर्माणां स्वप्रधानेन सह सान्नाय्यधर्मे व्यवधानात् सान्नाय्यधर्मीणां च स्वप्रधानेन सह सान्नाय्यधर्मे व्य
 वधानात् सान्नाय्यधर्मीणां च स्वप्रधानेन सह आग्नेयानुष्टानेन व्यवधानमिति न विप्रकर्षः तस्मान् मुख्य क्रमः प्रवृ
 त्ति क्रमादलवान् सह प्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु संनिपातिनामंगानामावृत्यानुष्टाने कर्त्तव्ये द्वितीयादियदर्थानां

आ १२४ ३

५

हविर्दीन
रूपात् ४=

प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमः स प्रवृत्तिक्रमः यथाप्रजापत्यांगेषु प्राजापत्याहिवेश्वदेवीकृत्वा प्राजा
पत्यैश्वरंतीतिवाक्येन तृतीयाभिर्देशात्सेति कर्तव्यताका एककालत्वेन विहिताः अतस्तेषां तदंगानां चोपा
कारणं नियोजनप्रभृतीनां साहित्यसंपाद्यं तत्र प्राजापत्यानां संप्रतिपन्नदेवता कत्वेनैकस्मिन्काले अनु
ष्ठानादुपपद्यते साहित्यं तदंगानां चैकस्मिन्काले नुष्ठानमशक्यं न ह्यनेकेषां पञ्चनामुपाकरणमेकस्मिन्का
ले कर्तुं शक्यं अतस्तेषां साहित्यमवधानेनानुष्ठानात्संपाद्य एकस्योपाकरणं कृत्वा परस्योपकरणमि
ति अतः प्राजापत्यैश्वरं पदार्थसर्वत्रानुशयाद्वितीयः पदार्थानुष्ठेयः तत्र प्रथमपदार्थानुष्ठानं कस्मात्पि
न पशोरारभ्य कर्तव्यं द्वितीयस्तु पदार्थो येन क्रमेण प्रथमो नुष्ठितस्तेनैवानुष्ठेयः प्रयोगविधयवगतस्य
मिथ्यांगसाहित्यस्योपपत्तये प्रयोगविधिना हि दैवे तदंगानामुपाकरणनियोजनादीनामिथः साहित्यमानं

प्रश्नो १=सिद्धं एव १

वेष्टदेवी कृत्वा प्रांजापत्येष्ट इति ५ =

20158 5-158

य्योपरप
य्योपं ४+

तर्प्यै रर्प्यै विहितं तच्च साहित्यं सवनीयपशौ चोदकेन प्राप्तं तस्य प्राणिद्रव्यकृत्वे नदेत्तविहृति त्वात्स
वनीयाच्चैकादशिकेषु प्राप्तं सत्याकालत्वसामान्यात्तेभ्यश्च प्रजापत्येषु प्राप्तं गणत्वसामान्यात्प्राजाप
त्येषु च प्रतिपद्युपागमेदाचोदकाभिधंते अतश्चोदकात्तत्रत्यश्वंगभृतानामुपाकरणनियोजनादी
नां साहित्यमानं तच्च प्राप्तं अतएकस्य पशोरुपाकरणानंतरमेव नियोजनं चोदकवलात्कर्तव्यत्वे
न प्राप्तं तु न क्रियते प्रत्यक्षवचनावगतसर्वपश्वंगसाहित्यानुपपत्तेः अतएकस्मिन् पशोऽुपाकरणे
कृते तदनंतरमेव कर्तव्यत्वेन प्राप्तमपि नियोजनं न क्रियते प्रत्यक्षवचनवलात्तु पश्वंगतैर्षोडशोऽुपाकरणे तु ३ सु ३
मेव क्रियते कृतेषु तेषु पाकरणेषु प्रथमपशोर्नियोजनस्य तदीयोपाकरणेन व्यवधाने प्रमाणाभावात्प्रथ
मशावेव विनियोजनं कार्यं अतश्च येन क्रमेण पाकरणं कृतं तेनैव क्रमेण विनियोजनं कार्यं एवं च तत्रत्यप्रा
प

६

करणा नां स्वस्वनि योजनैस्तुल्यं बोडशं दत्तं व्यवधानं भवति अन्यथा केषां चिदत्यंतं व्यवधानं केषां चाव्य
वधानं स्यात् तच्च न युक्तं तस्माद्येन क्रमेण प्रथमपदार्थो नुष्टि तस्ते नैव द्वितीयो नुष्टेयः तत्सिद्धं प्रथमा
नुष्टितपदार्थक्रममाद्यो द्वितीयपदार्थक्रमः सैवेति क्रम इति तदेवं निरूपितः षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोग
विधिमाचारः फलस्वाम्यबोधको विधिराधिकारविधिः फलस्वाम्यं च कर्मजन्यं मोक्तृत्वं संचयजेत स्वर्गं विधिः ४=

कामरत्येवं रूपः अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता स्वर्गकामस्य यागजन्यफलमोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते
यस्याहिताग्नेरग्निर्गृह्णन् दहेत्सो ज्ञः कामयेतेऽष्टाकपालं निर्वपेदित्यादिभिस्त्वग्निदाहादौ निमित्ते कर्म
विदोद्भिर्निमित्तैव कर्मजन्यपापक्षयफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते तच्च फलस्वाम्यंतस्यैव योधिकारिविशेषण
विशिष्टः अधिकारिविशेषणं च तदेव पत्तुं रूपविशेषणत्वेन श्रुतमेतत् एव राजा राजसूयेन स्वाराज्यका

वाक्येः २=

पुंसः २= तः

य २ कुशा य ३=

अथ ५ १० ३

परादाशयाग २=

ज्ञानस्य प्रयोगसमवेतार्थज्ञानस्य प्राप्तेः सुध्ययनविधयुत्तरं ४ = त्रिधादेः प्राज्यावलोकनादिसामर्थ्याभावात् ३ =
 पोऽर्थापत्तिर्यथा तस्याः शक्तेः क्रतुविधिर्विधिः ७ विधौ २ = कामः
 त्वाभावेनेति वाक्यार्थः क्रतुविधिपदेतरं यस्याः दृष्टत्वं मर्त्यैः ४ =

मो यजेतेत्यनेन स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधतापि न स्वाराज्यमात्रस्य तत्फलमोक्तत्वं प्रतिपाद्यते किं
 तुराजं सततं तत्कामस्य किं विदधतु पुरुषविशेषणत्वेन श्रुतमप्यधिकारविशेषणं भवति यथाध्ययन
 विधिसिद्धाविद्यां अग्निसाध्येषु च कर्मसु आधानसिद्धाग्निमन्त्रासामर्थ्यं वै एतेषां पुरुषविशेषणत्वेनाश्र
 वणेऽपि अधिकारविशेषणत्वमस्येवं उक्तं क्रतुविधीनां ज्ञानात्संप्रशक्तौ भावेनाध्ययनविधिसि
 द्धज्ञानवन्तं प्रत्येव प्रवृत्तैः अग्निसाध्यकर्मणां चाग्नयेदत्वेन तद्विधीनां आधानसिद्धाग्निमन्त्रं
 प्रत्येव प्रवृत्तैः अतएव श्रुद्रस्य नयागादाधिकारः तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् आधा
 नसिद्धाग्न्यभावाच्च अध्ययनस्योपनीताधिकारत्वात् उपनयनस्य चाष्टवर्षब्राह्मणमुपनयते
 त्यादिना त्रैवर्णिकाधिकारत्वात् आधानस्यापि वसन्ते ब्राह्मणो ग्रीणादधीतेत्यादिना त्रैवर्णिकाधि

दधीतेत्यनन्तरं ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति वाक्यशेषः १ =

विधि २

कारत्वात् यद्यपि वर्षापुरथकारोग्नीनादधीतेत्यनेन रथकारस्य सौधन्वनापरपर्यायस्याधानं विहितं
योगात्सूतेर्वलीयस्त्वात् तथापि नास्योत्तरकर्मस्वधिकारः अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् न च तद्रमा
वे-आधानेपि कथमधिकारः तदनुष्ठानस्याध्ययनसाध्यत्वादिति वाच्यं तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञारथ० का०३=
नाभावेपि वर्षापुरथकारोग्नीनादधीतेत्यनेनैव विधिना धानमात्रौ पश्य कज्ञानापेक्षत्वात् अन्यथा
एतस्यैव विधेरनुपपत्तेः अतश्च रथकारस्याधानमात्रेधिकारेपिनोत्तरकर्मस्वधिकारो विद्याभावा
त् एवं च तदाधानं नाग्नि संस्कारकं संस्कृतानामग्नीनामुत्तरत्रेययोगाभावात् किंतु तदाधानं लौ
किकाग्निगुणकं विश्वजिन्यापेन स्वर्गफलं स्वतंत्रमेव प्रधानकर्म विधीयते अग्नीनिति च द्वितीया
सक्तू निति वक्तृतीया र्थेति प्रकृतमनुसरा मः तत्सिद्धं श्रुद्रस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावादाधानसिद्धम

सूत्रादि

वेति वाच्यं

(वत्ती प्रयोगे च यजमानकर्त्तृका ज्यावेक्षणादिलोपात्) ५
चेत्सत्पं३

वा

भावाच्च नोत्तरकर्मस्वधिकार इति न चेवं स्त्रियः अधिकारो न स्यात् तस्या अध्ययन प्रतिषेधेन तद्विधिसिद्ध
ज्ञानाभावेन न च नास्त्येयं यजेत स्वर्ग कामरसादौ स्वर्ग कामपदस्योद्देश्य समर्पकत्वेन पुंस्त्वस्योद्देश्यविशे
षणत्वात् ग्रहे कृत्ववदवि वक्ष्यते तत्त्वेन स्त्रिया अधिकारस्य साधितत्वादिति न ~~अधिकारः~~ साधितो न तु
स्वातंत्र्येण न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीत्यादिना तस्य निषिद्धत्वात् स्वातंत्र्येण कर्त्तृत्वे प्रयोग द्वयस्यापि वैशल्या
पत्रे च यजमानप्रयोगे यत्नी कर्त्तृका ज्यावेक्षणादिलोपप्रसंगात् अतो दंपत्योः सहाधिकारः सहा
धिकारत्वे यजमानविद्ययैव मृत्यापि कार्यसिद्धेर्न ज्ञानं विना तस्या अधिकारोपपत्तिः पाणिग्रहणा
नुसहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेष्विति वचनेन स्त्रिय अधिकारनिर्णयाच्च निषादस्य पतेरिवाध्यय
नविधिसिद्धज्ञानविरहणोपि एतया निषादस्य पतिं याजयेदिति वचनाद्यनिषादेष्टुं निषादस्य

का

न

पतिशब्दे हि निषादं च तं स्पपति चेति कर्मधारयः न तु निषादां स्य पतिरिति षष्ठी तत्पुरुषः षष्ठ्यर्थे लक्ष-
णापत्तेः एतावन्तु विशेषः निषादस्याध्ययनविधि सिद्धज्ञानाभावेन एतस्यैव विधेस्तत्कर्मोपपत्तिकज्ञाना-
देषकत्वं पत्न्यास्तु तादृशज्ञानाभावेऽपि यजमानेन सहाधिकारात्तस्य तादृशज्ञानवत्वानेनैव च तस्या-
कार्यसिद्धेर्नोत्तरकृतुविधीनां ज्ञानापेक्षकत्वेऽप्येतत्पत्नीकर्तृकापदार्थाः आर्ज्यवेक्षणदयस्ते ज्ञानं विना
शक्यानुष्ठाना इति तद्विधीनां तदापेक्षकत्वं स्वीक्रियत इति तत्सिद्धमध्ययनविधिं ज्ञानस्याधानसिद्धा-
न्निमन्नायाश्चोत्तरकर्मस्वधिकारविशेषणत्वमिति एवं सामर्थ्यस्याप्यधिकारविशेषणत्वमसामर्थ्य-
प्रतिविध्यप्रवृत्तेः "आत्मा तावन्नामर्थब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात्" तच्च सामर्थ्यं काम्ये कर्मण्यं
गप्रधानविषयं न त्वेगासमर्थः प्रधानमात्रसमर्थश्च काम्ये धिकारिः प्रधानविधेरंगविध्यैकवाक्यता

यथांगै=

पन्नससांगकर्मसमर्थप्रत्येवप्रवृत्तेः यथाविनियोगमधिकारात् यदि हि समर्थप्रत्येवप्रवृत्तौ कयाचिन्
अत्याविरोधः स्यात् तदा समर्थस्याप्यधिकारः स्यात् न च विरोधोस्ति स्वर्गकामश्रुतेः समर्थप्रतिप्रवृ
त्तौ विरोधाभावात् प्रत्युता समर्थप्रतिप्रवृत्तौ प्रधानविधेरंगवाक्यैकवाक्यतया प्रतिपन्नस्यांगसाहि
त्यस्य बाधोपपत्तेः नित्यवत् श्रुता नामं गतं वा द्वा द्वि कत्वप्रसंगाच्च अतः सांगे प्रयोगे समर्थस्यैव काम्ये कर्म
एव अधिकारः नित्यकर्मणां त्वंगेषु यथा शक्ति न्यायः तानि हि यावज्जीव श्रुत्या यावज्जीवं कर्तव्यत्वेन
चोदितानि न च यावज्जीवं केनापि सांगः प्रयोगः कर्तुं शक्यते अतो नित्यकर्मसु प्रधानमात्रसमर्थो
धिकारी अंगानि तु यावन्ति कर्तुं शक्यते तावन्ति कार्याणीत्यास्तां बहुत्वात् हरिभिः पराक्रान्तत्वात्
तस्मिन् फलत्वात् यद्यप्येवो धको विधिरधिकारिविधिरिति तदेवं निरूपितं चतुर्विधमेव निरूपणेन विधेः प्र

प्रयोगसमवेतार्थस्मरणस्य प्रकारान्तरेण वा स्मरणपाठेन २ = **आनमनर्थकम् ३**

२ सूत्रम् २

६ योजनवदर्थपर्यवसानं मंत्राणां च प्रयोगसमवेतार्थस्मारकतयार्थवत्वं नतु तदुच्चारणमदृष्टार्थं दृष्टे सं
भवति अदृष्टस्यान्यायत्वात् न च दृष्टस्य प्रकारान्तरेणापि संभवात् मंत्राणां मानर्थक्यं मंत्रैरेव स्मर्तव्यमिति
नियमविध्याश्रयणात् साधनद्वयस्य पक्षप्राप्तौ अन्यतरस्य साधनस्याप्राप्ततादशायां यो विधिः सति
यमविधिः यथाहुः विधिरित्यंतमप्राप्तौ नियमः पादिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते
इति अस्यार्थः यस्य पदार्थत्वं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं तस्य तदर्थत्वेन यो विधिः स अस्त्वविधिः यथा यजेतं च
र्गकामरत्यादियागस्य हि स्वर्गार्थत्वं न प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं जायते किंतु अनेनैव विधिनेति भवत्ययमपूर्ववि
धिः पक्षे अप्राप्तस्य हि यो विधिः स नियमविधिः यथा ब्रहीर्हो नैव हन्तीत्यादि अनेन हि विधिना वधा
तस्य नैवैव व्यार्थत्वं बोध्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् किंतु नियमः स चाप्राप्तांशपरं वेतुष्यस्य हि ना

वेतुष्यस्येति शेषः ९ =

नतुवेतुष्यम्

नोपायसाध्यत्वाद्यस्यादशाया मवधातपरित्यज्योपायैतरेग्रहीतुमारभ्य तस्यादशाया मवधातस्याप्राप्तत्वे
 नतद्विधानात्मकमप्राप्ताशरणा मेवानेन विधिना क्रियते अतश्च नियमविधावप्राप्ताशरणात्मको
 नियम एव वाक्यार्थः पक्षे अप्राप्तादशाया मवधेन विधानमिति यावत् अथैव विधाविवात्यंताप्रा
 प्त्यागविधानमिति उभयस्य पुगपत्प्राप्तौ इतरव्यावृत्तपरो विधिः परिसंख्याविधिः पञ्चापंचपंचनखा
 मक्ष्यति इदं हि वाक्यं न मक्ष्यति विधिपरं तस्य रागतः प्राप्तत्वात् नापि नियमपरं पंचनखापंचनखं म
 क्ष्यति पुगपत्प्राप्तेः पक्षे प्राप्त्यभावात् अत इदमपंचनखं मक्ष्यति निवृत्तिपरमिति भवति परिसंख्या
 विधिः साच परिसंख्याद्विविधा श्रोतृलाक्षणिकी चेति तत्र त्रयोवाच्यं तस्यैव श्रोतृपरिसंख्या एव पं
 कोरेण पंचमौलिरेकस्रोत्रव्यावृत्तेरभिधीते पंचपंचनखा मक्ष्यति तत्र तुलाक्षिकी इतरव्यावृत्ति

रागात् ६=

पवमानस्रोत्रे १= तत्रात्रैवावयं २४
 स्रोत्रसाधनी भस्मचक्रचः प्रक्षिप्यंतीत्यर्थः १=

अथानुवाकः १

वाचकस्यपदस्याभावात् अतएवैषात्रिदोषग्रस्तादोषत्रयंचश्रुतहानिर्ऋतकल्पनाप्राप्तवाधश्चेतिश्रुतस्य
 पंचनखमक्षगस्यहानात् अश्रुतापंचनखमक्षगतिवृत्तिकल्पनात् प्राप्तस्यपंचनखमक्षस्यवाधनादि
 तिअस्मिंश्चदोषत्रयेदोषद्वयंशब्दनिष्ठप्राप्तवाधस्तुदोषोर्थनिष्ठइतिदिक् तत्सिद्धंमंत्रैरेवस्मर्तव्यमि
 तिनि यमविध्याश्रयणान्नमंत्रास्मानमनर्थकं अतश्चपुक्तंमंत्राणांप्रयोगसमवेतार्थस्मारकतया संप
 र्थवत्वंतत्रयेमंत्रायत्रपठिताः तेषांतत्रयद्वयप्रकाशनेप्रयोजनंभवति तदातत्रैवविनियोगः येषां अर्थप्रका
 रेणभवतितेषांपत्रसंभवतितत्रोत्कर्षः यथापूर्वानुमंत्राणामंत्राणामित्युक्तं येषांकापिनसंभवति तदु शनरूपप्र
 योजनम३= येषांकापिनसंभवति तदु
 यथाह उद्दिष्टायेतयशुकामइत्यत्रहि उद्दिच्छब्दोपागनामधेयं

इतरयागव्यावृत्तिः विशेषपर्यवसायित्वम् =

वाच्यात् ४ = ना मध्येर्थायागस्य =

तेन च विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते अनेन हि वाक्येर्नाशस्तत्कालोद्देशेन यागो विधीयते यागसा मात्यस्य
चा विधेयत्वाद्यागविशेष एव विधीयते तत्र को सौ विशेष इत्यपेक्षायामुद्भिद्शब्दाद्भेदरूपो याग इति
ज्ञायते उद्भिदा यागेनेति सामानाधिकरण्येन न च तस्य च यजिना सामानाधिकरण्यं न नीलोत्पलादि
शब्दवत् तत्र हि उत्पलशब्दस्यार्थोत्पलादन्यो नीलशब्दस्य वाच्योर्थास्ति नीलगुणः लक्षणपातुनीलश
ब्दस्य द्रव्यपरत्वेन सामानाधिकरण्यमुद्भिच्छब्दस्य तु यज्यवगतयागविशेषान्नान्यो वाच्योर्थास्ति विशे
षवाचित्वात्तस्य अतश्चाधीतरवाचित्वाभावेन न नामधेयस्य नीलशब्दवत्सामानाधिकरण्यं किं न हि वै
श्वदेवामिक्षेत्यत्रामिक्षाशब्दवत् वैश्वदेवीशब्दस्य हि देवतातद्धितत्वात्तद्धितस्य च सास्यदेवतेति सर्वना
मार्थप्रवणत्वं सर्वनाम्नां चोपस्थितविशेषवाचित्वेन विशेषपरत्वं तत्र को सौ वैश्वदेवीशब्दोपात्तो विशेष इत्य

अथवा

११

ग्रामिच्छाप
द३=

नामधेय३=

एवकारोऽप्यर्थे३=तद्धितस्य२=

ग्रामिच्छापदस्य२=सर्वनाम्नाप्रुत्पाउपय
अस्येत्पनया२=दुस्यार्थःप्रतीयते इतिसामाना
धिकरणेप
नान्दयः२=

इतरयाग
व्योवविःवि
शेषार्थेप
यवसायि
तया५=

पेक्षायां ग्रामिच्छापदसामिध्यादामिच्छास्योविशेषरत्यवगम्यते यथाहुः ग्रामिच्छादेवतायुक्तो वदत्येव
षतद्धितः ग्रामिच्छापदसामिध्यात्तस्यैवविषयार्थेणमिति तथा "अतएवोपपदस्यार्थः सर्वनाम्नाप्रती
यते तदर्थस्तद्धितेनैवत्रयाणामेकवा तिति तस्माद्यथावैश्वदेवीशब्दोपात्तविशेषसमर्पकत्वेना
मिच्छापदस्यवैश्वदेवीशब्देनसामानाधिकरण्यं एवं सामान्यस्याविधेयत्वात् यज्यवगतयागविशेष
समर्पकत्वेननामधेयस्ययजिनासामानाधिकरण्यं तस्मिन्नामधेयानांविधेयार्थपरिहृदकतयार्थवत्वं
तदधीनत्वाद्यागविशेषसिद्धिरिति नामधेयेननिमित्तचतुष्टयात् मत्वर्थलक्षणाभयादाक्यमेदम
पात्तप्रत्यशास्त्रात्तद्व्यपदेशोदात्तं तत्रोद्दिष्टायजेतयमुकामरत्यत्रोद्दिष्टव्यस्ययागनामधेयत्वंमत्वर्थलक्ष
णाभयात् तथाहिउद्दिष्टव्यस्यगुणसमर्पकत्वे यागानुवादेनतावन्नगुणविधानंपुज्यतेफलपदानर्थक्या

फलमुद्दिश्ययागाविधानात्१=

११

गुणेन फलभावनायां स १ पशु कर्मार्थविधानेन तत्त्वमस्य विधानात् प्रकृत्यविधानात् नान्येः प्रानर्थक्यमाह न ही त्वादिना ३ =
 मन्थस्य कार्यकारणभाव उद्देश्यविधेयभावस्य स्य विधा नम २ =

पतेः न चोनेन वाक्येन फलप्रतिपादविधानं तस्मिंश्च गुणविधानं युज्यते वाक्यभेदापत्तेः नापि गुणफलसं^{नार=}
 बंधविधानं संभवति परं पदार्थविधानेन विप्रलब्धविधानापत्तेः धात्वर्थस्य स्वरूपेणा विधानात् तदुद्देशे

न वा अत्र न स्य कस्यचिदविधानात् धातो रसंतपरा ध्यापत्तेः अथ आनर्थक्यापत्तेः न हितदानेन न करणत्वं यत्निपदेन ३ =
 सर्वत्र गुणस्य कारणत्वेना न्वयात् नापि फलपशोर्भावत्वेना न्वयात् अथ गुणफलसंबंधविधानेन

गस्याश्रयत्वेन संबंधशक्तिः चेन्न यजेतेत्यत्राश्रयत्ववाचकपदाभावात् अथ सिद्धांतै कारणत्वमि^{यथायाग निष्कर्ष एतत्त्वत्वात्}
 वाश्रयत्वमपि तस्मिन्मिति चेन्न आश्रयत्वापेक्षया कारणत्वस्य तदुत्वेन तत्त्वक्षणाया एव पुनरुत्वात् फ^{एतद्वैवाध्य ते ४ = नार}

लायविधीयमानो गुणो यत्र कारकता मापद्यते स आश्रयः तत्त्वं आश्रयत्वं कारणत्वं निष्कृष्टशक्तिरितित्वा^{नूना २}
 धवं किंच गुणफलसंबंधविधाने करणी भूतो गुणस्तन्निष्ठवा कारणत्वं फलोद्देशेन विधेयं तत्राद्ये पक्षे कर

तथा च या
 गाश्रितेनो
 द्रिदापशु
 म्नावयेदि
 तिवोद्यः ५

१२ एतस्य गुणोपसर्जनेन प्रतीतिर्लक्षणैव वाच्या तृतीयाप्रत्ययार्थत्वात्वाधानेनोपस्थितः यदापि गु
उद्दिष्टि प्रकृतिलक्षणया ३= एतद्विदिति एतद्विदिति एतद्विदिति एतद्विदिति एतद्विदिति एतद्विदिति एतद्विदिति एतद्विदिति एतद्विदिति एतद्विदिति
स्थितिर्लक्षणैव वाच्या तृतीयाप्रत्ययार्थत्वात्वाधानेनोपस्थितः यदापि गु
गुणोपसर्जनेन प्रतीतिर्लक्षणैव वाच्या तृतीयाप्रत्ययार्थत्वात्वाधानेनोपस्थितः यदापि गु
पातृतीयोत्पत्तिप्रसंगात् अतश्च कारणत्वेनान्वययोग्यगुणनिष्करणत्वोपस्थितिर्लक्षणैव वाच्या तृतीया
एतद्विदिति एतद्विदिति एतद्विदिति एतद्विदिति एतद्विदिति एतद्विदिति एतद्विदिति एतद्विदिति एतद्विदिति एतद्विदिति
श्रूयमाणानां तृतीयया गुणमात्रस्य यागं प्रति कारणत्वाभिधानात् अतएव तंत्ररत्ने चतुर्थीकारकी भूतगो
दोहनादेः पश्चार्थत्वं समभिधारादित्युक्तं अतश्च गुणसंबन्धविधाने धातोरत्यंतपरार्थादिवहुदोषव
जो दोहनेन प्रणयेत्युक्तमस्म १=

मत्त्वर्थलक्षणमाह तायां नाम धेयत्वे च नैक व्यवधाने समानं करणत्वे न विष्कण्डविधाने ६

लोडिच्छेदस्य गुणसमर्पकत्वे गुणविशिष्टकर्मविधानमेव स्वीकार्यं तथा सति हि यजिनालघुभूतं करण
 त्वमात्रं लक्ष्यं उडिच्छेदेन च प्रत्यक्षांशेन मत्वर्थमात्रं लक्ष्यमिति गुणफलसंबंधविधानात् लाघवं भवे
 ति धातो रस्य तपाराध्यादिकं तु न भवत्येव धात्वर्थस्यैव फलदेशेन विधानात् अतश्चोडिच्छेदस्य गुण
 समर्पकत्वेन मत्वर्थलक्षणाया गुणविशिष्टकर्मविधानं स्वीकार्यं उडिच्छेदायागेन पशुभावयेदिति क
 र्मना मध्येयत्वे तु उडिच्छेदस्य न मत्वर्थलक्षणा मुख्ययेव वृत्त्या यजिसामाधिकार्येन तस्योन्वय
 संभवादिति उडिच्छेदायागेन पशुभावयेदिति संभवति च मुख्यर्थलक्षणा आश्रयितुं न युक्तं सन्निलुप
 विधानं तु समानमेव न चैवं सोमेन यजेतेत्यत्रापि सोमपदस्य पागना मध्येयत्वाभावे गुणविधित्वेन
 त्वर्थलक्षणापत्तेरिति वाच्यं सोमपदस्य लतायां रूढत्वेन पागना मध्येयत्वा नुपपत्तेरगत्या लक्षणा अ

उडिच्छे
 दस्य ५

पूर्वोक्तदध्यादि४ = मिलितम् ४ =

१३ पणत उद्भिच्छब्दस्यैवं वाच्यार्थः काश्चित्प्रसिद्धः उद्भिद्यतेनेनेतियोगस्यतुगुणश्चपागेपिफलोद्भे
दनकगिरिणउपपत्तेः तसिद्धमुद्भिच्छब्दस्यमत्वर्थतदागामयाद्यागनामधेयत्वमितिचित्रपापजेत
पशुकामइत्यत्रचित्राशब्दस्यवाक्यभेदमयात्कर्मनामधेयत्वं तथाहि नतावदत्रगुणविशिष्टयाग
विधानं संभवतिदधिमधुप्रयोद्यतं धाना उदकं तं उलां तं स्रष्टं प्राजापत्यमित्यनेनविहितत्वाद्यागस्य वाक्यभेदं
विशिष्टविधानानुपपत्तेः प्राप्तस्ययागस्यफलसंबंधेगुणसंबंधेचविधीयमानेवाक्यभेदः अथचित्राशब्दो
द्भिच्छित्रत्वस्त्रीत्वयोः प्रतिपत्तेः स्त्रीत्वस्यचस्वभावतः प्राणिधर्मत्वात्प्रकृतेरदध्यादिद्रव्यकेकर्मणि
निवेशयोगान्नानेनवाक्येनप्रकृतेकर्मणिगुणविधानं किंतुप्राणिद्रव्यकेकर्मणितत्रास्यवाक्यस्याना
रम्भाधीतत्वात् अनारम्भाधीतानांचप्रकृतौवादिहकृत्वादितिन्यायेनप्रकृतिगामित्वात्प्राणिद्रव्यकारणं

अनुक्तदत्तात् १

स्वऽग्नीषोमीयः
इव २५

चित्रवाक्येन पशुकानः ९ =

१४
सारस्वती
मेघी-गाल
मेत ३ =

नस्वसन्निधिपठने च वृत्तस्य सारंगवर्णे नावहर्षे चित्रत्वानां याधीतेन सामान्यशैल्येण विधानानुपप
ते च पांचदश्यावहर्षस्य सारंगस्य विधानं मथ्यमाभूत् अग्निषोमीयपश्वनुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधानं
सारस्वती मेघीति वाक्यविहितपागांगमेष्पनुवादेन तु गुणविधानं स्यात् न चित्रयेति स्त्रीकारकानुवा
देन चित्रत्वमात्रविधानात् न च प्रकृतेन वृत्तस्य सारंगवर्णे न नैराकाराद्यान् चित्रत्वविधानं पुक्तमिति वा
च्यं उपदिष्टेन चित्रत्वेनातिदिष्टस्य वर्णं तस्य बाधोपपत्तेरिति चेन्नैव न हि चित्रयेत्येकेन पदेन
स्त्रीकारकस्योद्देशाच्चित्रत्वस्य च विधानं संभवति एकप्रसरतामंगलक्षणावाक्यमेदापत्तेः उद्दे
श्यविधेयभावस्यानेकपदसाध्यत्वात् अतएव वक्ष्यदुर्तुः प्रथममक्षरत्रयविशिष्टमक्षरविधिः नतु
मक्षानुवादेन प्राथम्यविधिरित्युक्तं तृतीये मेष्पनुवादेन चित्रत्वविधाने फलपदानर्थक्यापत्तेश्च उ

वाक्येनैव नयादेव २ = एकार्यतात्पर्यकत्वं ३ =

तत्संख्यं प्राजापत्यमित्यत्र संख्यं द्रव्यकप्रजापतियोगेन ५० भावयेदिति विहितस्य फलाकाक्षायाः फलविशेषा
 कोट्या इत्यर्थः १६
 केन चित्रपातजतेन

मयविधाने वाक्यभेदात् । प्रकृतस्य चकारस्य फलकांक्षायाः अनिवृत्तेर्विश्वजिनायेन फलकत्वेन गौर
 वं ॥ दधि मध्वि सायु मन्त्रिमा एतस्याधिकारवाक्यप्रतिपन्नैकवाक्यतावाधेन वाक्यभेदप्रसंगा
 च चित्राशब्दस्य तु कर्मनामधेयत्वे प्रकृतस्य कर्मणः फलाकांक्षस्य फलसंबन्धवाक्यकरणान्न वाक्य
 भेदः प्रकृतायाश्चेरनेकद्रव्यत्वेन चित्राशब्दस्य तत्रोपपत्तेः । तत्सिद्धं वाक्यभेदमप्याच्चित्राशब्दस्य
 कर्मनामधेयमिति ॥ अग्निहोत्र जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रस्य कर्मनामधेयत्वं । तत्स्यैव शास्त्रात् तस्य गुणविधि
 गुणस्य प्रख्यापकस्य शास्त्रस्य विद्यमानत्वेनाग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयमिति पावतः ॥ तथा हि वि
 धिना सावद्वैवविधेयं तुल्यकारांतरेण प्राप्तं मप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् । अग्निहोत्रशब्दस्य च त्वनिरस्य
 गुणविधित्वेनो गुणत्वेन विधेयः तत्तत्तत्तरेण प्राप्तः कर्ममिति चेच्छृणु । यदि तावदग्निहोत्रमस्मि
 ति ३ =

विधिस्तिस्रस्तस्य ३ =

गुणविधि
 त्वनिरस्य
 तिस्रस्तस्य
 ति ३ =

अतो नामधेयत्वं निति फलितम्

गुणः १ =

अङ्कः १ =

१५

देवतायाः

नितिसप्तमीसमाहोमाश्रित्यहोमाधारत्वेनातिविधेयत्वेन तदा यदा हवनीये जुहोतीत्यनेनैव प्राप्त
त्वादि ध्यानार्थकं। अग्नये होत्रमस्मिन्निति चतुर्थी समासमाश्रित्याग्निरूपा देवतानेन समर्प्यतरति
चेन्न शास्त्रांतरेण प्राप्तत्वात्। किंतु शास्त्रांतरमिति चेदत्र केचित्। यदग्नये पुजापतये च सायं जुहोती
ति। शास्त्रांतरेण होमा नुवादेनाग्निप्राजापत्यो विधानान्नाग्निहोत्रपदं देवसा समर्पकं॥ नचोभय
विधाने वाक्यभेदः परस्परनिरपेक्षविधाने हि वाक्यभेदः स्यात्। अग्नये जुहोतीति प्रजापतये जुहोती
ति प्रत्येकं विधिव्यापारात्। चशब्दश्रवणात् परस्परसापेक्षस्यैव पदस्याख्यातान्वयान्न वाक्यभेदः॥
अतएव ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति वाक्यविहितदक्षिणानुवादेन गौश्चाश्वश्चाश्वतरंगार्दभश्चा
जाश्चावयश्च ब्रीहयश्च यवाश्च तिलश्च मासाश्च तस्य द्वादशतंदक्षिणातिवाक्येन गवादीनां वि

२२

१५

यदुक्तं चेति ३=

परस्परानपेक्षविधौ १=

धाने दशमोक्तं संगच्छते ॥ परस्परसापेक्षाणां वादीनां विधानेन वाक्यभेदाभावात् ॥ अन्यथा दक्षिणानु
वादेनानेकेषां गवादीनां विधानं नैव संगच्छते ॥ अथ जापत्योऽग्नेदेवतयोः संतोः समुच्चयेन तु समु
च्चितयोर्देवतात्वस्य कारकविभक्तिः अवशात् ॥ चकारार्थस्य विभक्त्यर्थे नात्वपात् ॥ तस्याः प्रधानात्
अतश्च नाग्नीषोमादिवह्निप्रजापत्योर्देवतात्वमिति ॥ अथैवावर्था आहुः ॥ अग्नये च प्रजापत
ये च सायं जुहोति इति वाक्येनाग्नेः प्रापकं होमानुवादेन प्रजापतिमात्रविधानात् ॥ न च विनिर्गम
नाविरहादभयविधानं पुक्तमिति वाच्यं ॥ विधिनाहितदेवविधीयते यस्य कारांतरेण प्राप्तं ॥ तत्र य
थानेन वाक्येन सायं कालेन विधीयते सायं जुहोतीति वचनान्तरेण प्राप्तत्वात् ॥ तथाग्निरपि न विधी

बोहय स्वा १ चतुष्टयाः सूत्रेण प्रतिपादनम् ४ =

मंत्रवर्णदेवतात्वमवगम्यते इत्यर्थः ३ =
नन्विति २ =
नन्विति २ =

१६

यते ॥ अग्निर्जीतिर्जीतिरग्निः स्वाहेति मंत्रवर्णदेवताप्राप्तत्वात् । मंत्रवर्णस्यापि देवतात्वसर्पकत्व
मत्स्येव ॥ अतएवोपांशुपाशे विस्मृतादीनां मां प्रवर्णिकं देवतात्वमित्युक्तं । नन्वेवं प्रजापतिदेवताया
मेवैवधः स्यात् । चतुर्थ्या हि प्रजापतेर्देवतात्वमवगम्यते ॥ अग्रेस्तु मां प्रवर्णिकं । तत्र सास्यदेवताति चतुः ४ =
देवतात्वेन हितस्मरणवत् यद्यपि देवतात्वे चतुर्थी स्मरणं नास्ति संप्रदाने चतुर्थीति संप्रदाने तस्याः
स्मरणात् ॥ तथापि त्यज्यमानं अग्निं दृश्यत्वं तावद्देवतात्वं तच्च संप्रदानस्वरूपा तर्गतं तज्यमानद्रव्यो
दृश्यत्वे सति प्रतिगृहीतत्वस्य संप्रदानत्वात् ॥ अतश्चतुर्थीतः संप्रदानेकदेशतया देवतात्वप्रतीति
रस्येव मंत्रवर्णितुन देवतात्वं प्रतीकत्वं त्विष्टां मां ॥ अतश्च मंत्रवर्णश्चतुर्थीतो दुर्वलः । य
देवतात्वं अयोऽग्निः १ =

या ६॥ तद्विज्ञेन चतुर्थ्या वामं च वर्णनं कर्तुं नः देवता वा विधिस्तत्र दुर्वलं तु परंपरमिति अतश्च ये चतुर्थी १ =
 वतः प्रमाणवोधितप्रजापतिदेवतया दुर्वलप्रमाणवोधिताग्नेर्वाधः स्यादिति चेत् स ॥ स्याद्वा ननु इति चेदि
 धोपदिप्रजापतये जुहोतीति केवलं प्रजापतिविधानं स्यात् । विधीयमानस्तु प्रजापतिर्मंत्रवर्षं प्राप्त तिस्रश्च न्यः २ =
 मग्निमनूद्यतत्समुच्चितो होमोद्देशेन विधीयते ॥ समुच्चितो मयविधानायेक्षयान्यतः प्राप्तमग्नि मंत्रवर्षी प्रा
 मनूद्यतत्समुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने लाघवात् ॥ अतश्च न बाधकत्वं निरपेक्षविधानाभावात् त्वि प्रम
 याचतस्ते अग्निप्रजापतौ होमोद्देशेन विधानात्तुल्यार्थत्वेन विकल्पे प्रसक्ते प्रजापतेर्नपाक्षिकम
 ग्निवाधकत्वं समुच्चयविधानात् ॥ एवं मंत्रवर्णं प्राप्तमग्निमनूद्यतत्समुच्चितप्रजापतिविधानेपिन
 एक

केचिन्मते १
 समुच्चयवि
 धिमते २

बाधकत्वमितितुल्यं ॥ यत्तु अग्नेर्मीत्रवर्णिकत्वे अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति मिश्रति ~~च~~ मंत्रवर्णव
 लात्सायं होमस्य हि देवत्वत्वायतिरिति तन्न । अग्निसमुच्चितप्रजापतिविधानवत्सूर्यसमुच्चितस्यावि
 धानात्प्रवत्तचतुर्प्रमाणबोधितेन प्रजापतिना मंत्रवर्णप्राप्तस्य सूर्यस्य बाधितत्वात् । यत्तु अग्नेर्मीत्रवर्ण
 कत्वे प्रजापतिविधौ रेकेनैव वाक्येन सिद्धे र्धदग्नेये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्रजापतये
 च प्रातर्जुहोति इति वाक्यद्वयं व्यर्थमिति । तन्न । भवेद्यर्थं यदि प्रजापतिमात्रविधानं विवक्षितं स्यात्
 । सायं होमे अग्निसमुच्चितप्रजापतिविधानं प्रातर्होमे सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति मंत्रवर्णप्राप्त
 सूर्यसमुच्चितप्रजापतिविधानं च विवक्षितं ॥ न चैतदुक्तेन वाक्येन सिध्यति ॥ अतोर्थवद्वाक्यद्वयं

अग्निर्ज्योतिरित्यादि स्वाहेति सायं जुहोति। मंत्र ३
 सूर्यो ज्योतिरित्यादि स्वाहे मंत्रवर्णयोः स्थितारलिगात् ५ = मंत्रवर्णभ्यं देवताविधि ५ =
 ति प्रातर्जुहोति इति विधा सूर्यस्य प्रकाशनाय ५ = देवतायाः ५ = इति शं ता ५ = प्रविशति शिखरं ५ =
 पकवाक्य ६ यानर्थक्य ५ स्यादित्यर्थः ५ ज्योतिः सूर्यस्य हेति प्रातः इति विधानमप्युक्तं ४ = विधानमप्युक्तं ४ =

यत्तर्जुमंत्रवर्णकत्वे मंत्रवर्णस्यातिजातिर्ज्योतिरिति स्वाहेति। सायं जुहोतीति वाक्येन सायं होमे वि

निपुक्तत्वात् ॥ तत्प्रकाशस्याग्नेरपि प्रजापतिः स मुच्चैतस्य तत्रैव देवतात्वे वगते पदग्नये चेति वा

क्ये सायं शब्दो व्यर्थ इति ॥ एवं यत्सूर्यपे चेति वाक्ये प्रातः शब्दोपि व्यर्थ इति। किंच मंत्रवर्णेन

ज्योतिः स्वगुणविशिष्टस्याग्नेः प्रकाशनादिशब्दस्यैव देवतात्वापातश्च इति ॥ तदपि न हो मां तु

वादेन देवताद्वयविधानेपि मंत्रवर्णयोर्लिगादेव प्राप्ति संभवात् न द्विध्यानर्थक्यात्। मिश्रलिङ्गमंत्राव

धिपर्युदस्तयोः प्रतिप्रसवार्थविधानेपि तद्विधिगतयोः सायं प्रातः शब्दयोरेतन्मन्त्रविधीयमान

योर्मंत्रयोर्मवस्थयेव प्राप्ति संभवात् ॥ तत्प्रकाशयोर्देवतयोर्मवस्थितत्वात् ॥ अनुवादत्वेन हि तु

उभयत्र तुल्य इति ॥ मात्रवर्णकत्वेपि अग्नेः केवलस्यैव देवतात्वात् ॥ न गुणविशिष्टस्य पदग्नये चेति

त्रयोः सूर्यस्यैव देवताकत्वाभावेन मिश्रलिङ्गमंत्रयोर्लिगात् प्राप्ति संभवेन अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यस्यैव देवताकत्वाभावेन मिश्रलिङ्गमंत्रयोर्लिगात् प्राप्ति

पकवाक्य ६ यानर्थक्य ५ स्यादित्यर्थः ५ ज्योतिः सूर्यस्य हेति प्रातः इति विधानमप्युक्तं ४ = विधानमप्युक्तं ४ =

मिश्रलिङ्गेति पदग्नये चेति यत्सूर्याय चेति वाक्यद्वयेन देवताविधानमप्युक्तं ४ = विधानमप्युक्तं ४ =

होतियत्सूर्यो यच्च प्रजापतये च प्रात इति वाक्यद्वयेन देवताद्वयविधानमप्युक्तं ४ = विधानमप्युक्तं ४ =

उभयत्रेति मन्त्रिलिङ्गमन्त्रविधिगतयोः सायंपुनः शब्दयोः पदजनयेचपुजापतयेचेतिसायं जुहेत्तीत्यादिविधिगतयोः सायंपुनः
शब्दयोरित्यर्थः निरंक

१८

वाक्योऽग्नेः सर्वाहुतिरित्यत्र च केवलस्यैवाग्नेः संकीर्तनात् केवलस्यैव देवतात्वावगतेः पथास्युपांशु
यागे विष्णोर्देमीत्रवर्णिकत्वेपिनशुणविशिष्टस्य देवतात्वं विष्णुरुपांशुर्पथमइत्यर्थवादे केवलस्यैव
संकीर्तनात्तद्वदिति अतश्च मन्त्रवर्णिकत्वे दोषाभावाद्देवताद्वयविधाने च गौरवापत्तेरन्यतः प्राप्त
मग्निमन्त्रस्य तत्समुच्चितः प्रजापतिरेवात्र विधीयते ॥ होमानुवादे नोभयविधाने वाक्यभेदप्रस
गाच्च । न च चकार अवलान्न वाक्यभेद इति वाच्यं । चकारार्थो हि समुच्चयः । तं च समुच्चयं यदि चकारः
प्राधान्येन ब्रूयात्तदा प्रधानस्यानेकविशेषणसंग्राहकत्वात्तरूपादिविशिष्टक्रयविधानमत्र चकारक
द्वयसमुच्चयविधाने वाक्यभेदो न भवेत् । न च चकारः समुच्चयं प्राधान्येन ब्रूते परोपसर्जनत्वेनैव विधि
धानात् । अतएव दशमे भाष्यकारैश्चकारसमुच्चयशब्दाद्वैलक्षण्यप्रतिपादितं समुच्चयशब्दो हि

मद्यो ३.१२२ =

चक्रार्थ
समुद्रव्यासः

१६

विभक्त्यमि
हितसंप्रदा
रूपं ३ =

वाक्यमे
दस्य

एतमुच्यते इति । विभक्त्यमिहितं तु क्रिययैव । कारकाणां तेषां च धातु । अतश्चकारेण उच्यमानः संकारको
पसर्जनत्वेनैवोच्यते । कारकद्वयं च प्रधानं एकोद्देशेन च प्रधानद्वयविधाने वाक्यभेद एव । यथाहुः । अने
कपदसंबन्धं यद्येकमपि कारकं । तथापि तदनादत्तेः प्रत्ययैर्न विधीयते इति । यच्च यथादक्षिणानुवादेन
गवादीनामनेकेषां विधानेन वाक्यभेदस्तथा कारकद्वयविधाने पीति । तन्न । नहि गौश्चाश्वश्चेत्यास्मि
न्वाक्ये दक्षिणानुवादेन गवादयो विधीयन्ते उत्तरीत्या वाक्यभेदापत्तेः । चकारश्च वलेन कथंचित्तत्परि
हारेऽपि गवादीनामनेकेषां द्वादशतिसंख्यायाश्च विधाने वाक्यभेद एव । आधुर्यवशात्वायां गौश्चेत्या
देः तस्य द्वादशशतमिन्नंतस्य सहश्रुतत्वेन वाक्यैक्यं वाक्यमित्युक्तं दर्शमे । अतो नैव वाक्येनोभयवि
शिष्टादक्षिणा विधीयते । विशिष्टविधायां न वाक्यं । अतएव पार्थसारथि मिश्रे दर्शमेतन्नतन्न

अतो मेदका कोनो भयविशिष्टादक्षिणा विधीयते

अतुपजे नतिमितत्वेन च

॥ क्रौ. ल. ३

दक्षिणा १ = ३

सोमयविशिष्टा विधीयते ॥ अनेक गवांश्च लिखैकादक्षिणा विधीयते इति चोक्तं । नचैवं अत्रिगभ्यो दक्षिणां ददातीत्यस्य नार्थक्यं ॥ तस्यैव वादत्वात् । अत्रिगसंबंधपरत्वाद्वादक्षिणाशब्दसामर्थ्याच्च अत्रिजांचमसाध्वर्षादीनांच तत्संबंधः स्यात् ॥ एतद्वाक्यसत्वे च न भवति । अत्रिक् शब्दस्य ब्रह्मादिगर्तह्येन यज्जनध्वरणी अत्रिगत्वाभावस्य तृतीय उक्तत्वात् । अतश्च गौश्चाश्वश्चैत्यस्मिन्वाक्ये विशिष्टविधानान्न वाक्यभेदः । यदग्नये प्रजापतये च सायं जुहोतीति तु न विशिष्टविधानं होमस्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन प्राप्तत्वात् । अतश्च होमानुवादेन समुच्चितो भयविधाने वाक्यभेदाज्जोरवापतेर्नानेन वाक्येन देवताद्वयं विधीयते ॥ किंतु मंत्रवर्ण प्राप्तमग्निमन्त्रयुतत्समुच्चितः प्रजापतिर्हीमोद्देशेन विधीयते ॥ अतश्च नेदमग्नेः प्रापकं किंतु मन्त्रवर्ण एव अतश्च तैर्ताग्नेः प्राप्तत्वात् नाग्निहोत्रं

अतुपजे नतिमितत्वेन च
सोमयविशिष्टा विधीयते
॥ क्रौ. ल. ३

मंत्रेण १ =

पदं देवता समर्पकं किं तर्हि नामधेयमेव । तत्सिद्धमेतत्पुनरास्त्रादग्निहोत्रशब्दस्य कर्म नामधेयत्व
 मिति । एवं प्र । याजैषु समिदादिदेवतानां समिधः समिधोग्न आज्यस्य व्यंतित्यादि मंत्रवर्लेभ्यः प्राप्त
 त्वात् । समिधो यजतीत्यादिषु समिधादिशब्दस्तस्य शस्त्रात्कर्म नामधेयं । यथाहुः । विधिस्तित
 गुण प्रापि शास्त्रमन्यद्यतस्त्वह । तस्मात्तस्यापरां व्यर्थमिति नामत्वमिष्यत इति दिक् । शेषे नेनादि तस्मात्तस्य
 चरन् यजेतेत्यत्र शेषेन शब्दस्य कर्म नामधेयत्वं तच्च पदेशात् । तेन व्यपदेश उपमानं तदर्थं यथानु मान
 पपत्स्यति यावत् ॥ तथाहि । पद्विधेयं तस्य स्मृतिर्भवति ॥ तद्यद्यत्र शेषे नो विधेयः स्यात् । तदर्थं वादे नामधेयं वा
 स्तस्यैव स्मृतिः कार्या । न च यथा वै शेषे नो निषत्यादौ एव मयं द्विषंतं भ्रातृत्वं निषत्यादौ तत्पुनेना नार
 त्रौत्येनार्थवादेन शेषे नः स्तोतुं शक्यं । इति नो ॥ मागे नार्थोतरस्तुतेः क्रियमाणत्वात् ॥ न च शेषे नो

पमानेन स एव स्तोत्रं शक्यते ॥ उपमानेन यममावस्य भिन्ननिष्ठत्वात् । यदा तु श्येनसंज्ञको यागो विधीय
 ते तदार्थवादेन श्येनोपमानेन तस्य स्तुतिः । ^{यागस्य} कर्तुं शक्यत इति श्येनशब्दस्य तद्व्यपदेशाद्यागनामधेयत्वं
 तस्मिन् निमित्तवतुष्टयानामधेयत्वं ॥ उच्यते शिष्टगुणवत्तीयस्त्वमपि पंचमं नामधेयत्वे निमित्त
 मितिकेचिदाहुः ॥ वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमुच्यते शिष्टगुणवत्तीय
 स्त्वात् । उक्तमत्वर्थलक्षणादिप्रकारवतुष्टया संभवात् तत्राहि । न तावन्मात्वर्थलक्षणाभ्यां
 त्वं वक्तुं पुक्तं । वैश्वदेवेनेति तद्विते नैव मत्वर्थस्य यागस्योक्तत्वात् । सा स्पंदेव तेत्यस्मिन्नर्थे हितदि
 तस्मरणं । तत्रास्य शब्दस्य तद्वि तांतर्गतस्य यद्यपि सक्तहविषोरिति स्मृतेः सक्तहविषिवा मुख्य
 त्वमवगतं तथापि सर्वनाम्ना मुपस्थितवाचित्वात् । सक्तहविषोश्चात्रा तुपस्थितत्वात् यजेतेत्यु

तद्वितेन म
 त्वर्थस्योक्त
 त्वे २ =

आग्नेयमव्याकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं । सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतचरुं । पौष्णं चरुं मासुतं सप्तकपालं । वैश्वं
देवीमा मिताद्यावापृथिव्यामेककपालं । इति विहितं । अग्नेपादयः । सुष्टया गाः ३ =

२१ पस्थितं यागमेवास्य शब्दो मिथं तदिति न यागे मत्वर्थे लक्षणां विश्वेदेवरूपेकदेवताविधागाच्च न वा न प्राप्तक
वैश्वेदेवेन कपमेदः । नापितत्प्रत्यशास्त्रानामधेयत्वं । यत्र हि विधित्सितो गुणोऽमृतः प्राप्तस्तत्र तत्प्रत्यशास्त्रात्वात् वैश्वे
यजेतेत्यग्ना नामत्वमयथा गित होत्रशब्दे । अत्र चाग्नेपादयो ह्यौ यागां प्रकृताः । तत्रामितायागे यद्यपि विश्वेदेवाः प्रा
दस्यत् ५ = त्रा वैश्वेदेवामिदं तितं तथापि सप्तसुतेषु तेषामप्राप्तत्वाद् वैश्वेदेवेन यजेतेत्यनेन तत्र तद्विधानेन त
वाक्येन ४ = त्रा वैश्वेदेवामिदं तितं तथापि सप्तसुतेषु तेषामप्राप्तत्वाद् वैश्वेदेवेन यजेतेत्यनेन तत्र तद्विधानेन त
समत
येन
यथा वै
देवामिदं
त्यत्र ५ =
विधेयम् २ =
वैश्वेदेवेन यजेतेति ४ =
वैश्वेदेवेन यजेतेति ४ =

प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेनेति वाक्यस्य ४ वैश्वदेवेनेति वाक्यस्य ४ वैश्वदेवेनेति वाक्यस्य ४

वैश्वदेवेनेति वाक्यस्य ४ = प्राचीनप्रवणे इत्यादि यजेतेनाष्टयागेषु ४ = वाक्येन ४ =

अथ वदितं २

नामधेयत्वे
सिद्धिच ५ =
वैश्वदेवेने
ति वाक्यस्य ४ =

नेपाद्यशेषप्रकृतपागनामध्ये यत्वे तु न वैश्वदेवेनेति वाक्यान्वर्थक्यं तदा सनेनाष्टौ पागाः अनु
धत्ते। अनुवादेन चैकप्रतीत्या रूढत्वात् समुदिता नामाष्टानामपि वैश्वदेवशब्दो नामधेयसिद्धति
एवं प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्देनाष्टौ पागान्तरं प्राचीनप्रवणविधानं
तत्र सिद्धं भवति। तदा क्योसत्वे अनेन वाक्येनामिता पागा एव प्राचीनप्रवणदेशसंबंधः स्यात्। अत
श्चाष्टसु पागेषु प्राचीनप्रवणदेशसंबंध एवैतद्व्याख्यायोजनं। एवं च वैश्वदेवशब्दोष्टानां नामधे
यान् च तत्रैतत्प्रत्यक्षं निमित्तं संभवति। सप्तसु वैश्वदेवाः प्राप्तेः। अतो न वैश्वदेवशब्दस्य त
त्प्रत्यक्षं नामधेयत्वमिति। नापि तद्व्यपदेशात्। तादृशस्य व्यपदेशस्यानुपपत्तिर्भात। अतश्च
वैश्वदेवशब्दस्य नामधेयत्वे उत्तमप्रकारचतुष्टयस्यानिमित्तत्वादित्यतिशष्टगुणवर्तीयस्त्वमेव नि

कर्मन्तरेऽथ हविषासम्भावात् ३=

कर्मणि

२२

उक्ताष्टयाग
न्यत्र विधानम् ३=

मितं। तथा हि वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र न तावदप्रकृतकर्मनुवादेन देवताविधानं संभवति तेषाम
प्राप्त्युपस्थितेः। तापि देवताविशिष्टकर्मन्तरविधानं संभवति गौरवापत्तेः। अष्टौ हवीषीति अन
न्यगतिकलिंगविरोधात्। अतो नेन वाक्येन प्रकृतकर्मनुवादेन देवताविधीयत इति वक्तव्यं। त
त्रामितायागे विश्वदेवप्राप्तेः सप्तसुपागेषु अनेन वाक्येन विश्वदेवा विधीयंत इति वक्तव्यं। न
चेतत्संभवति। तेषां तेषामुत्पत्तिशिष्टाग्याद्यवरोधात्। आकांक्षया हि संबंधो भवति आज्ञेयादि
पागानां हि देवताकांक्षा उत्पत्तिशिष्टाग्यादिभिरेव निवृत्तेति न तत्र विश्वदेवविधानं युक्तं। अ
तश्चोत्पत्तिशिष्टगुणवर्तीयस्त्वा द्वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमिति। यथाहुः। गुणांतरावरु
द्धत्वा नो वकाशो गुणोपरः। विकल्पोपि न वैषम्यात्तस्मान्नामैव पुज्यते इति॥ अन्ये त्वाचार्याहुः॥

यदजरयेचप्रजापतयेचेतिविधिः ३=

वाचितः १=

पः शब्दोपत्रकर्मणि यमुण संबंध बोधयति सचेत संबंधः शास्त्रांतरप्रतिपन्नस्तदा तस्य शब्दस्य त
कर्मर= न्नामधेयत्वतत्परम् शास्त्रत्वात् तच्च शास्त्रे तं विधिं वार्थवादेवेति अत्र नादरः । तत्राग्निहोत्रशब्दे
ग्नि संबंधबोधकं शास्त्रांतरं विधिरेव वैश्वदेव शब्दश्च विश्वदेव संबंधकर्मणि बोधयति । विश्वदेव
संबंधश्चाहसुयोगोपदेविश्वदेवाः समग्रजंततदैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमित्यर्थवादादवगतः ॥ नच वि
धिरेव तत्परम् शास्त्रं नार्थवाद इत्यत्र किंचित्प्रमाणमस्ति ॥ अतएव ज्योतिषोमेन स्वर्गकामोपजेतेत्यत्र
ज्योतिषोमशब्दं स्तानि वा एतानि ज्योतींषि परतस्य स्तोम इत्यर्थवादावगतं ज्योतिः संबन्धं निमित्तीकृत्य
सोमयोगे प्रवर्तमानस्तत्परम् शास्त्रान्ता मध्येयं भवति । एवं प्रकृते पिरुष्टव्यं पंचममन्त्रकारकस्येते प्रमाणा
भावात् । अतएव वैश्वदेवाधिकरणे वार्तिककारैरेव मुपसंहृतं तत्परम् तथैव सर्वेषां नामध्येयत्वमिति । पञ्चो

वैश्वदेव्यामिहोत्पत्त्याद्यमेवैश्वदेवमागे एवामिहोत्पत्त्याद्रव्यविधायकत्वात् ६=

२३ तन्निशिष्टशुणवलीपस्त्वमुक्तं तदुक्तविध्यसंभवेयुक्त्यमुच्चपमात्रं। तत्सिद्धं तत्प्रत्यक्षाद्वैश्वदेवशब्द
 स्य कर्मनामधेयत्वमिति। ननु यश्च सोमाधिकरणे ऐन्द्रवायवं गृहातिरित्यादौ न यजिकल्पनं सोमेन यजेते
 ति प्रत्यक्षजिह्वतेरत्युक्तं ॥ तेन न्यायेन वैश्वदेव्यामिहोत्पत्त्यापि यजिकल्पनं मास्तु ॥ वैश्वदेवेन यजेते
 त्यत्र प्रत्यक्षजिह्वतेः एवं चानेन वाक्येन देवताविशिष्टकर्मविधानमस्तु तस्य च द्रव्याकांक्षया वैश्व
 देव्यामिहोत्पत्त्याद्रव्यविधानमस्तु। एवं च न वाक्यद्वयस्याप्यनुवादत्वाभावात्तौ हं वीषीति अनन्यगतिकलिंगं
 विरोधो भवेदिति चेत् ॥ मैवं वैश्वदेव्यामिहोत्पत्त्यापि यजिकल्पने आमिक्षा किमनुवादेन विधीयत इति
 वक्तव्यं। विश्वेदेवानुवादेन विधाने द्रव्यस्य देवतागत्यमेव स्यान्नयागांगत्वं। किंच वैश्वदेवीशब्दो देवतातदे
 दितत्वात्। आमिक्षां तत्वेन द्रूत इत्युक्तं ॥ तत्र विश्वेदेवानुवादेन द्रव्यविधानं वैश्वदेवीशब्देनैव कर्तव्यं यद
 विश्वेदेवादेवता कत्वेन १= प्रकृत्यंशुष्ट्यानुवादेन १= वैश्वदेवीशब्दात्तर्गतप्रत्ययांशेन १=

एकादशतम्यकचम२= ५१

एवमेवेनां तौ मय करणे १=

श्रुतेः॥ यथा भावनायां करणसमर्पणं धातुनेव क्रियते पदश्रुतेर्न तूपदेनेत्युक्तं भावार्थधिकरणे तदत्र। तत्र च
वषट्कर्तुः प्रथममक्षरतिवत् एकप्रसरताविशेषः अतो यागानुवादे मापि द्रव्यविधानार्थवैश्वदेव्यामि
क्षेत्सत्रयजिकल्पनं तावदवश्यं कर्तव्यं। ततश्च पशुसोमाधिकरणन्यायवैषम्यं। ऐन्द्रवायवंगृह्णातीत्यत्र
देवताविशिष्टग्रहणविधानेन यज्यकल्पनात्। यजिकल्पने च वैश्वदेव्यामिक्षेत्सत्रे वद्रव्यदेवताविशि
ष्टकर्मविधानं युक्तं रूपद्वयप्रवणत्वात्। एवं चाग्नेयोर्षकपालः सौम्य चैतारत्यादिवाक्यैर्वैश्वदेव्यामिक्षेत्स
स्यवाक्यस्य प्रायः पाठो रक्षितो भवेति। अन्यथा हि तेषु सर्वेषु द्रव्यदेवतासंबंधकल्पितयागविधानं अत्र च
द्रव्यमात्रविधानमिति वैरूप्यं प्रसज्येत। किंच वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्दस्य देवतासमर्पकत्वे
पक्षिश्च देवांसमयजंततद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमित्येतस्यार्थवादस्य तमेव निरालंबनत्वं स्यात्। एत

प्राग्नेयादिषु
यजिकल्प
नात् ३=

वैषम्यं दृश्यं
यति ऐन्द्रेति ३

देवताविशि
ष्टा मिक्षाया
गमात्रसम
र्पकत्वे २=

वैश्वदेव्यामिक्षेत्सत्रयज्यकल्पने ३=

अष्टरुविः संघरूपकर्मणि १ = तद्ज्ञानम् १ =

२४

दर्थवादादि वैश्वदेवशब्दो विष्णुदेवकर्तृके कर्मणि प्रवृत्त इति ज्ञायते । तद्देवतासमर्पकत्वे विरुध्यते ॥
किंच वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य यागविधित्वे आमिक्षाया नोत्पत्तिश्च तत्त्वा तथा च तयानवाजिनं वाधि
तुं शक्यते इत्युभयोरपि आमिक्षावाजिनयोरैक्या गंगत्वं स्यात् । तथा च विकल्पः सचाष्टदोषदृष्ट इति
तस्माद्वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रैव यागविधानं । इतरस्य त्वनुवादत्वं । अनुवादत्वे च यथाना नर्थक्यं तथोक्त
मित्यास्तां तावत् । तत्सिद्धं वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य शब्दस्य कर्मनामधेयत्वं । तदेवं निरूपितं मत्वर्थं तत्त
णादि प्रकारं ~~चतुष्टय~~ निरूपणं ~~चतुष्टय~~ निरूपणेन नामधेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वं ॥
दामोदरो जयति श्रीः अनर्थहेतुकर्मणः सकाशात्पुरुषस्य निवृत्तिकरत्वेन निषेधानां पुरुषार्थानुव
धित्वं ॥ तथा हि यथा विधयः प्रेरणामभिदधतः स्वप्नवर्तकत्वं निर्वृत्तार्थविधेयस्य विनाशः श्रेयः सा

यागस्य

२४

धनत्वमादिपतः पुरुषं तत्र प्रवर्तयंति । एवं न कलंजं भक्षयेदित्यादयो निषेधा अपि निवर्तनाममिद
 धतः स्वनिवर्तकत्वनिर्वीहार्थं निषेधस्य कलंजं भक्षणादेरनर्थहेतुत्वमादिपतः पुरुषं ततो निव
 र्त्तयंति । ननु कथं निषेधानां निवर्तना प्रतिपादकत्वं यावतानमक्षयेन्न हं तव्यरस्येव मादौ अव्यवधा
 नेन न नञर्थस्याभावस्य धात्वर्थे नान्वये । धात्वर्थवर्जनकर्तव्यतैव सर्वत्र वाक्यार्थः प्रतीयते ॥ ततश्च
 पथापजेतेत्यादौ पागकर्तव्यतावाक्यार्थः ॥ एवं निषेधेषु ततश्च धात्वर्थवर्जनकर्तव्यतावाक्यार्थे नि निव
 र्त्तनेति चेत् । मैत्र । अव्यवधानेपि धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य नञर्थे नान्वयायोगा
 त् । नह्यन्योपसर्जनमन्येनान्वेति । राजपुरुषमानयेत्यत्र । राज्ञ आनयनान्वयित्वे ततश्च अव्यवधानेपि
 नञर्थस्य नधात्वर्थे नान्वयः । आरूपस्येव कहापिरपानपि कलंजादिपदार्थे रन्वयः । तेषामपि कार

आ २

२५

कोपसर्जनत्वेनोपस्थितत्वेन ~~नञर्थेना~~ न्वयायोगात्। एकहायत्पादवाहणेन अतश्चात्मेना
 न्वयायोगान्नञर्थः प्रत्ययार्थेन संबध्यते। तस्य प्राधान्यात्। नयभावनयेवाहण्यादीनितत्रापि नात्मा तांशवा
 च्ययार्थ भावनया तस्या अपि लिङ्त्वांशवाच्यप्रवर्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितत्वात्। अतो लिङ्त्वांशेन
 नञ् संबध्यते तस्य सर्वापेक्षया प्राधान्यात्। नञ् शेषसमाधोयत्वं संबधिप्रतिपक्षबोधकत्वं। नास्तीत्यत्र
 स्य स्तीति सत्वशब्देन संबध्यमानो नञ् सत्व प्रतिपक्षं असत्वे गमयति। तदिह लिङ्गं स्तावत्प्रवर्तना अ
 तस्तेन संबध्यमानो नञ् प्रवर्तना प्रतिपक्षं निवर्तनां गमयति। विधिवाक्यप्रवर्णे अयं मां प्रवर्तयतीति
 वनिषेधवाक्यप्रवर्णे अयं मां निवर्तयतीति निरुत्य नुबूतव्यापारनिवर्तनायाः प्रतीतिरनुभवसिद्धा
 अतश्च सर्वत्र निषेधेषु निवर्तनैव वाक्यार्थः। एवं च विधिनिषेधयोर्मिन्नार्थत्वं सिद्धं भवति॥ हनना

प्रवर्त
 नाप्रती
 ति ३
 २५

दिवर्जनकर्तव्यतावाक्यार्थपक्षे तु कर्तव्यताया एवोभयत्र प्रतिपाद्यत्वात्तयोरेकार्थत्वं स्यात् ॥ तच्च न युक्तं । पथा
 हः । अंतरं यादृशं लोके ब्रह्महत्याश्च मेधयोः । दृश्यते तादृगेवेदं विधानं प्रतिषेधयोरिति तथा । फल
 बुद्धिप्रमेयाधिकारिवोधकमेदतः । पंचधा त्वं तमिन्नत्वाद्देवविधिनिषेधयोरिति यन्मते दृष्टसाधनत्वं
 लिङ्गार्थस्तन्मते लिङ्गं ३. संसृष्टो न जइष्टसाधनत्वप्रतिपक्षमनिष्टसाधनत्वंगमयति सर्वथा पितु नत्रः प्रा
 धान्यात्प्रत्ययेनान्वयः । यदा तु तदन्वये किंचिद्वाधकं तदा गत्या धात्वर्थेनान्वयः ॥ तच्च वाधकं द्विविधं
 तस्य वृत्तमित्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च । अनेन च वाधकं द्वयेन नञ् युक्तेषु केषु चिदाकेषु पर्युदासा
 श्रयणं भवति । तदभावे निषेध एव । पर्युदासः सविज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ प्रतिषेधः सविज्ञेयोऽत्रि
 यया सह यत्र नञ् इति च तयोर्लक्षणं तत्र नैवेतोद्यं तमादित्यमित्यादौ पर्युदासः श्रयणं तस्य वृत्तमि

प्रत्ययस्य ५ =
 ज्ञातकस्य ६ =
 कर्तव्यमू ६ =

नास्त्येवं तं कदाचनेति स्यादित्यमित्युत्तरं शेषः १ =

बुद्धा इति शेषः १८

यकत्वात्। यथाहुः। नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ्प्रतिषेधकः। वदेत्यब्राह्मणाधर्मावयवमात्रविरोधिनाविति
 अतश्च नेदेतेत्यत्र नञोधातुयोगान्न जीहति भ्रांश्चरणाविरोधी कश्चनार्थः प्रतिपाद्यते। ननु तदप्यतद्विरु
 द्धतदभावेषु नञ्शतस्यपि स्मरणेन नञः स्वसंस्मृताभावएवशक्तिः। लाघवात् ननु तदप्यतद्विरुद्धं योतं यो
 रभावघटेतत्वेन गौरवात्। अनेकार्थत्वस्य चास्याप्यत्वात्। अतो नञोधातुयोगोधात्वर्थभावबोधकत्वं
 मेव। ननु तद्विरुद्धार्थबोधकत्वमिति चेत्। सत्यं। नञोऽभावएवशक्तिः स्मरणं तु प्रतीत्यभिप्रायं॥ नाम
 धात्वर्थयोगीत्यपि प्रतीत्यभिप्रायं॥ तथापि नेदेतेत्यत्र प्रत्ययस्य नञासंबन्धात्तेन तावत्कश्चिदर्थो वि
 धेयः तत्र नतावकात्वर्थो विधातुं शक्यते नञा तदभावबोधनात्। नापि तदभावो विधातुं शक्यते। अभाव
 स्याविधेयत्वात्। अतश्च नञीहति भ्रां विधानयोग्यः कश्चनेक्षणाविरोधी अर्थोत्तराण्यप्यतिपाद्यते॥ स

न शक्त्य
 भिप्रायं ५

निदानविधानयोग्यः १८

२७

वेक्षणविरोधीतक्षणाः पदार्थोनेक्षे इत्यनेक्षणसंकल्पः । तस्येक्षणविरोधित्वात् । सत्यपि पदार्थोतरस्ये
क्षणविरोधित्वे सर्वत्रियाविनाभूतत्वेन संकल्पस्यैव तक्षणा । स एव नेक्षेतेत्यत्र कर्तव्यतया विधीयते । अ
नीक्षणसंकल्पेन भावयेदिति भाव्या कांक्षायां च एतावता हैनसाविपुक्तो भवतीति वाक्यशेषावगतः पाप
क्षयो भाव्यतया संवध्यते । एवं वात्र पापक्षयार्थसंकल्पस्य कर्तव्यतया विधानात् तस्य व्रतमित्यनेनैकवाक्य
ता सिद्धा भवति । तस्मिन्नेक्षेतेत्यत्र तस्य व्रतमित्युपक्रमस्य पुंसा अप्रमाणमिति ॥ ननु याजेषु येष जाम
हं करोती सत्रविकल्पप्रसक्त्या तदाश्रयणं तथा हि । यद्यत्र प्रधानसंबन्धलो मानजः प्रत्ययसंबन्धः स्वीक्रि
यते ॥ तथा सत्यनेन वाक्येनानुयाजेषु येष जामहः प्रतिषिध्यते इति वक्तव्यं ॥ अनुयाजेषु येष जामहं न
कुर्यादिति । न च तत्र तस्य प्रतिषेधः प्राप्तिविना संभवति । प्राप्ति सापेक्षत्वात् प्रतिषेधस्य अतएव नांतरि . २७

निवर्तितव्यं। प्राप्तिः ४

१ वैराग्याद्य २ प्रवर्तते २ संध्यापासनादेवन्तर १ =
मा ३

दोषादिवीत्यस्य न प्रतिषेधात्वं अंतरिक्षे च न प्राप्तेः ॥ अतएव न ब्राह्मणो हंतव्य इत्यस्य नित्यवचनन नि
वर्तकत्वमुपपद्यते ॥ सर्वे हि पुरुषः कदाचिद्धननादौ प्रवर्तते कदाचिद्वागाद्यभावेन निवर्तते । तत्र यदि नि
षेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वं न स्यात् ॥ तदा रागाविरोधाद्यहननादावप्रवृत्तं प्रत्येव शास्त्रप्रांसा एषापपन्नौ रागा
दिनाहननादौ प्रवृत्तेन पुंसानततो सापेक्षत्वे तु त्वयमप्रवृत्तं प्रतिपुसक्त्यभावेन निषेधशास्त्राप्रवृत्तेः
रागादिना प्रवृत्तं प्रत्येव भ्रान्तिनिमित्तरागवाधेन निषेधशास्त्रप्रवृत्तेर्युक्ता प्रवृत्तस्य ततो निवृत्तिः अत
श्च ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यस्य निषेधस्य निवृत्तिनियमबोधकत्वं व्रीहीनवहत्यादिस्येवावधात
नियमबोधकत्वं ॥ यथा खलु व्रीहीनवहत्यादिति शास्त्रं वैतुष्यार्थं अवधाते सर्वप्रवृत्तं पुरुषं प्रति
न प्रवर्तते वेयर्थात् । किंतु दत्तनादौ प्रवृत्तं प्रति । एवं न हत्यादिति शास्त्रं न नास्वयं निवृत्तं पुरुषं

चंप्रतिनप्रवर्तते वैयर्थ्यात्। किंतु ह नने प्रवृत्तं पुरुषं प्रवृत्ति। वर्तयत्वेन प्रसक्तस्य प्रतिषेधात्। यत्कर्तव्यं त
 नेति अतश्च प्राप्ति सापेक्षत्वात् प्रतिषेधानां अनुपाजेषु ये यजामहप्रतिषेधे तस्य तत्र प्राप्तिर्वक्तव्या सा न
 तावच्च न नादा विवश गतः संभवति। अतो यजति पुये यजामहं करोतीति शास्त्रात्सावक्तव्या शास्त्रप्राप्त
 स्य च प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्॥ शास्त्रे शास्त्रांति निमित्तरागस्येव शास्त्रांतरस्यात्यंतवाधायोगात्। न च
 पदशास्त्रेण हवनीयशास्त्रस्येव नानुपाजेष्विति विशेषशास्त्रेण यजति पुये यजामहं करोतीति सामा
 न्यशास्त्रस्य बाधः स्यादिति वाच्यं॥ शास्त्रयोर्हिततृवाध्यवाधकभावो यत्र परस्परान्तरपेक्षता। नहि प
 दशास्त्रस्य स्वार्थविधानार्थमहवनीयशास्त्रापेक्षास्ति निषेधशास्त्रस्य तु प्रसक्तार्थे यजति पुये यजामहं क
 रोतीति विधेरस्त्यपेक्षा। एवं च निषेधशास्त्रस्य विशेषविषयत्वेन प्रावृत्य वरविधिशास्त्रस्याप्युपजीव्य

२४३

इव३

प्र द्विरदृष्टकल्पनादशयतिविधेहीति ३=

त्वेनप्रावत्यमस्तीतिननिषेधेनविधेरत्यंतवाधोपुक्तइतिविहितप्रतिसिद्धत्वादिकल्पः स्यात्। सचनपुक्तः
विकल्पेहिपक्षे शास्त्रस्याप्रामाण्यंभवति। नह्यनुयाजेषुपेयजामहकरणेनानुयाजेष्वित्यस्यप्रामाण्यं
भवतिवीह्यनुष्ठानसमयश्चयवशास्त्रस्यद्विरदृष्टकल्पनाचस्यात्विधेर्हि एवंज्ञायतेयत्अनुयाजेषु
पेयजामहकरणेकश्चनोपकारोभवतीतिनिषेधात्तदकरणदितिज्ञायतेअनृतवदनाकरणादिवत्
दर्शपूर्णमासयोः कश्चिदुपकारः क्रियतइति॥ सचोपकारोदृष्टरूपइतिद्विरदृष्टकल्पनाप्रसंगः। अतश्च
विकल्पोनपुक्तः। प्रतिषेधश्चयणेच। तदा यत्तेनतदाश्रयणं। किंतुनञः अनुयाजशब्देनसंबंधमाश्रि
त्यपुर्पुदास-आश्रीयते। नञनुयाजशब्दाभ्यामनुयाजव्यतिरिक्तलक्षणात्। अनुयाजव्यतिरिक्तेषुपेय
जामहं करोतीति। अत्रचवाक्येपेयजामहः कर्तव्यतयानविधीयते। यजतिषुपेयजामहं करोतीत्यनेनै
नानुयाजेषु९=

वविहितत्वात्। किं तु सामान्यशास्त्रविहितयेपजा महानुवादेन तस्यानुपाजव्यतिरिक्तविषयताविधी
 यते। पत्रयजतिषु येपजमाहं करोतीति तदनुपाजव्यतिरिक्तेषु इति। एवं सामान्यशास्त्रस्य विशेषायेक्षिणः
 नानुपाजेष्वित्यनेनानुपाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणादनुपाजव्यतिरिक्तेषु जा महः कर्तव्यतया प्राप्तः येप
 अनुपाजेषु तु सकर्तव्यतया प्राप्तो न वप्रतिषिद्ध इति न विकल्पः। तद्वत्तया चानुपाजव्यतिरिक्तवि
 षयसमर्पणान्नानुपाजेष्विति वाक्यस्य नाप्रामाण्यम्। अतश्च पर्युदासाश्रयणेन किंचिद्विधकं
 तस्मिन् नानुपाजेष्विति वाक्ये विकल्पमप्युदासाश्रयणमिति। तनुपर्युदासाश्रयणे यजतिषु ये
 पजा महं करोतीति शास्त्रेण यागसामान्ये प्राप्तस्य येपजा महस्य नानुपाजेष्वित्यनेनानुपाजव्यतिरि
 क्तसंकोचनात्पर्युदासस्योपसंहारादभेदः स्यादिति उपसंहारे हि सामान्यप्राप्तस्य विशेषे संकोचो भव

त्रिपथापुरोडाशं चतुर्धा करोताति पुरोडाशसामान्ये प्राप्तिं चतुर्धा करणं। अग्नेपंचतुहृद्दी करोताति
 अग्नेन संकोच्यत इति चेतुः। तन्मात्रसंकोचार्थत्वादुपसंहारस्य तदन्यमात्रसंकोचार्थत्वात्पुर्वासास्य
 तिकेचित्॥ अ० उपसंहारो नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषसंकोचनरूपो व्यापारविशेषो विधेः प० पुर्वासा-
 पुर्वासाः सविज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन न ज्ञेयमिषु कोक्तप्रत्ययातिरिक्तेन धातुना वा नाम्ना वा नञः संबं स्तु ३४
 धः पुर्वासाः अतः अनयोस्तावत्स्वरूपतः स्पष्ट एव भेदः एवं सत्यभेदः आशं केतप० दिपत्रपुर्वासास्त
 नावश्यमुपसंहारः स्यात् न चैतदस्ति नेदो तो घंतमित्यादौ सत्यपि तस्मिन्नुपसंहाराभावात्॥ न हितत्राग्निः
 चैवतुर्धाकरणमिव सामान्ये प्राप्तिं किंचिद्विशेषसंकोच्यते॥ पापक्षयोद्देशे नानीक्षणसंकेतमात्रविधा
 नात्। प्रकृतोदाहरणेतु याजिसामान्ये प्राप्तस्य ये यजा महस्यानुष्ठाप्यतिरिक्तेषु संकोचनाय यदि विधेरूप

एतावत्कथनेन उपसंहारविधित्वनिर्णयनायाति १ = ~~अत्रिद्वयसंकोचो~~ यत्र पर्युदाससूत्रावश्यमुपसंहारः
 अतोऽस्ति विधिः २ = तिनस्तीत्यर्थः नेद्वेतेत्यादावुपसंहारा

३० संहारविधित्वं भवति नैतावता किंचिद्विरुद्धं ॥ विध्यभावे हि कथं विधि कार्यमुपसंहारः पर्युदासे भावात् १ =
 न क्रियत इति भवति विरोधः । न चात्र विधिर्नास्ति न जोनुपाजपदसंबन्धेन विधेर्विधापकत्वस्याव्या
 धातात् । अत्र हि पर्युदासोऽनुपाजमतिरिक्तविषयसमर्पकः । आग्नेयपदवत् उपसंहारकस्तु विधिरे
 व । न चात्र तन्मात्रसंकोचाभावा न्नोपसंहार इति वाच्यं ॥ तन्मात्रसंकोच इति कोर्थः ॥ आग्नेयमात्रे
 संकोचो वा सा सामर्थ्यविशेषः । मात्रसंकोचो वा आग्नेयानारभ्याधीतसापदश्च स्पष्टमिति वि
 दादिप्रकरणस्यैव वाक्येनोपसंहारो न स्यात् । आग्नेये संकोचाभावात् द्वितीये चतुर्धाकरणस्य मित्र
 विंदादिप्रकरणस्यैव वाक्येनोपसंहारो न स्यात् । मात्रे प्राप्तस्याग्नेये संकोचवत् अनुपाजानमुपाजमसाधारण्येन प्रा
 प्तस्याननुपाजेषु संकोचादुपसंहारः स्यादेव । एतावन्तु विशेषः । आग्नेयादिवाक्येषु आग्नेयादयो वि

अनुयाजव्यतिरिक्त रूपस्य विशेषस्य १ =
विकल्पः ४ =

शेषाः स्वपदोपस्थापिताः। प्रकृते तु पर्युदासे न तस्योपस्थापितिरिति उपसंहारन्यायस्त्वविशिष्ट एव। यच्च तद-
न्यमात्रसंकोचनार्थत्वात् पर्युदासस्येति तन्न॥ नेदं ते तस्य त्रसत्यपि पर्युदासे संकोचाभावात्। न ह्यत्र
सामान्ये प्राप्ते तदस्य मात्रे संकोच्यते। संकल्पमात्रविधानादित्युक्तमित्यास्तां तावत्। तस्मिन् नानुपा- पर्युदासः ४ =
जेष्वित्यत्र विकल्पप्रसक्त्या पर्युदासाश्रयणमिति। यत्र तु स आश्रयितुं न शक्यते तत्र तस्य सत्तावपि
निषेध एवाश्रीयते। यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र ह्यतिरात्रे षोडशि ग्रहणं प्रतिषिद्धा त इति अशक्यत्वं
माह्वदीति ३
विहितं प्रतिषिद्धत्वात् विकल्पप्रसक्तावपि पर्युदासो नाश्रीयते। शक्यत्वात्। यदि ह्यत्र न त्रः षोडशि
पदेन संबंधः स्वीक्रियेत तदा अतिरात्रे षोडशिव्यतिरिक्तं गृह्णातीति वाक्यार्थः स्यात्। तत्र च अतिरात्रे षो-
डशिनं गृह्णातीति प्रत्यक्षविधि विरोधः अतस्त्वातिरात्रपदेन न त्रः संबंधोऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णा-
न ह्यमाणा देव १ = सोमपात्रविशेषं २ = अतिरात्रव्यतिरिक्ते यागे षोडशिनं गृह्णाती-
तिभावः १ =

३१

तीति प्रत्यक्षविधिविरोधात् ॥ अतश्चात्र पत्रपर्युदासस्यानुपपत्तेर्निषेध एव स्वीक्रियते विकृत्योपि
 स्वीक्रियते अनन्यगतेः अतश्चैतत्सिद्धं पत्रतस्य व्रतमित्याद्युपक्रमः विकृत्यप्रसक्तिश्च नाना । तत्र प्र
 तिषेधो यथा न कलंजं मृदयेदिति पत्रवाविकृत्यप्रसक्तौ नपि पर्युदास आश्रयितुं न प्राक्यते तत्रापि
 प्रतिषेधः यथा मातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति । एतावन्तु विशेषः । पत्रविकृत्यापादकः प्रतिषेधः
 तत्र प्रतिषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वं उभयोरपि विधिनिषेधयोः ऋत्वर्थत्वात् । पत्रतुल्यविकृत्यः प्र
 सज्यते । प्राप्तिश्च रागतः प्रतिषेधश्च पुरुषार्थस्तत्र निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वं यथा कलंजमक्षरा
 स्य दीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादिषु तुदानहोमादीनां शास्त्रप्राप्तावपि पुरुषार्थत्वेन प्राप्तत्वा ऋत्व
 र्थत्वेन प्रतिषेधात् ~~पुनरुहोतीत्यादिषु तुदानहोमादीनां शास्त्रप्राप्तावपि पुरुषार्थत्वेन प्राप्तत्वा ऋत्व~~
 पुरुषोपकारित्वेन २ =

३१

र्थत्वेन प्रतिषेधे नुत्पार्यत्वा भावेन विकल्पा प्रसक्तो वपिन तेषामनर्थहेतुत्वं रागतः प्राप्तभावात्। रा
 गतः प्राप्तस्यापि नृत्वर्थत्वेन प्रतिषेधे तदनुष्ठाना क्रतोर्वैगुण्ये नानर्थहेतुत्वा पत्तिः। यथा स्वस्मृपग
 मनादि प्रतिषेधे रागतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन प्रतिषेधे निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमिति विक। तस्मि
 दं निषेधा नोपपत्तौ नुवन्धित्वं। एवं सर्वस्यापि वेदस्य पुरुषार्थानुवन्धित्वं। नंदनंदनो जयति। प्रकृतमनु ^{अध्ययनवि}
 सरामः। ^{धिउपात्त} तदेवं यथा विध्यदीना मध्यमैर्विध्युपात्तानां नानर्थक्यं। एवमर्थवादानामपि तदुपात्तत्वेन नानर्थ ^{त्वेन ५ =}
 क्य। एवमर्थवादानामपि तदुपात्तत्वेन नानर्थक्यं। नुपपत्तेः स्वार्थप्रतिपादने च प्रयोजनाभावात् तदोपा
 यप्रयोजनवदर्थपर्यवसानं वक्तव्यं॥ ते चार्थवादाः द्विविधाः। विधि शेषाः निषेध शेषाः। तत्रैवापत्यं ^{च २}
 तमात्मनेतेत्यादिविधि शेषाणां वापु वैदोपि दृष्टेव तेत्यादीनां मर्थवादानां विधेयार्थस्तावकतया र्थवत्वं

३२

३२

पारविशेषणवविध्यर्थः ॥ सचलोके पुरुषनिष्ठो मिप्रायविशेषः । वेदे तु पुरुषभावाच्च दनिष्ट एव प्रेरणापरप
 र्कपरत्पुक्तं ॥ ननु लोके शब्दनिष्ठे प्रेरणापरपर्कयेव्यापारे शब्दप्रयोगाभावेन शक्तिग्रहाभावात् कथं त
 शाब्दबोधः ३ स्वविधि शब्दात्प्रतीतिरिति चेत् सत्यमेतत् ॥ तथापि बालस्तावत्स्मृतपा नादौ स्वकृतरोदनादिजनितमा
 त् प्रवृत्तेः स्वामिप्रायसरूपप्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वावधारणात्सविधिकप्रयोजकवाक्यप्रवणसमनंतरभा
 विनी प्रयोज्य हृदप्रवृत्तिमुपलभ्यतत्कारणत्वेन तस्य प्रवर्तनाज्ञानमनुमिमीते पद्यपि भोजनादौ स्वप्र
 वृत्तेः समीहितसाधनताज्ञानसर्वकत्वात्प्रयोज्य हृदप्रवृत्तेरपि तत्पूर्वकत्वात् अवसानं युक्तं तथाप्यन्यत्र
 रितप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वस्योक्तमानं प्रवृत्तौ दर्शनेन प्रयोज्य हृदप्रवृत्तेरपि अन्यत्रैव प्रवृत्तित्वात्
 तत्कारणत्वेन प्रवर्तनाज्ञानस्यैवावसानं । तच्च प्रवर्तनाज्ञानमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रयोजकवाक्यज

रक्षणा

नमिसवधारयति। तत्रचावापोक्षापाभ्यां प्रवर्तनायां विधिशक्तिमवधारयति। परन्तु नुक्कूलो व्यापारः
 प्रवर्तनासच व्यापारः प्रेषादिरूपो विविध इति प्रत्येकं व्यभिचारत्वादि विधिशब्दवाच्यत्वा नुपपत्तेः
 प्रवर्तना सामान्यमेव विधिशब्दवाच्यमिति कल्पयति। एवं च विधि श्रवणे प्रेषादिरूपस्य वक्रमि
 प्रायस्य प्रवर्तनात्वेनैव रूपेण प्रतीतिर्न विशेषरूपेण तस्यैव शक्तिग्रहात् विशेषरूपेण तु प्रतीति
 र्निर्दिष्टा एव॥ एवं च वैदिकलिङ्गादि श्रवणेऽपि प्रवर्तना सामान्यमेव प्रतीयते तत्र कोऽसौ व्यापार इत्यपे
 क्षायां प्रेषादिरूपस्य वक्रमि प्रायस्याप्यौ रूपे येनैवे नुपपत्तेः शब्दनिष्ठ एव प्रेरणा परपर्यायः कश्चि व्या
 पार इति कल्प्यते। अतश्च शब्दनिष्ठ एव प्रेरणा परपर्यायो व्यापारः शाब्दी भावना सैव च प्रवर्तनात्वेन
 रूपेण विध्यर्थ इति। अयमेव वार्थः। मिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गादप्यतिवार्तिकस्य। अमि

वेदस्य प्रवृत्तिजनकत्वान्यथाऽनुपपत्त्या कल्पितं =

धीयते तेनेति मुत्पत्तामिधाशब्देन शब्द उच्यते । तद्व्यासिका भावनास्ति इति वाच्येति केचिदाचार्याः
अमेत्वाहुः सत्यं प्रवर्तना सामान्यं विध्यर्थः तथैव शक्तिग्रहात् । प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः प्रवर्तना अपौ
ह्येवेचनेदेष्टेष्टादेरसंभवात्कश्चित्पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषः कल्पनीयः । विधिशब्दामिधेय
प्रवर्तना सामान्यस्य विशेषमन्तरेणापर्यवसानात् । तत्र कोसौ व्यापार इत्यपेक्षायां धात्वर्थगतं समीहित
साधनत्वमेवेति कल्प्यते । तस्यापि च प्रवृत्त्यनुकूलत्वात् । सर्वो हि समीहितसाधनतां ज्ञात्वा प्रवर्तते । अ
न्ये प्रेरितोऽपि यदाह साधनतां न जानाति तदा नैव प्रवर्तते । स्वतंत्रप्रेरणावादेऽपि तदास्ति स समीहित वेदिकप्रेरणा
स्थलेऽपि
साधनता ज्ञानं स्वीक्रियत एवाप्यविधेः प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः । अतश्चावश्यं कृत्वा समीहितसाधन
तैव प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः । एवं च विधि शब्दस्यान्यनिष्ठ व्यापारबोधकत्वं लोकासिद्धं सिद्धं भवेति
या गादि१ = समीकृतसाधनत्वम् २ = संग्रहते १ =

ति वाच्यं । इष्टसाधनत्वस्य विशेषरूपेण विधिनानमिधानात् । प्रवर्तनात्वेन रूपेणामिधानात् । सामान्यश
ब्दस्य च विशेषशब्देन दृष्टः सह प्रयोगः पांचालराजाहुपदरूपादौ । तस्मात्समीहितसाधनतैव प्रवर्तनात्वे
न रूपेण विध्यर्थः सैव च तेन रूपेण शब्देनैवामिधीयते इति शब्दीभावना ॥ उक्तवार्तिकस्याप्ययमेवामि
प्रायः अमिधीयते सामिधीयसमीहितसाधनतासैव प्रवर्तनात्वेनामिहितापुरुषप्रवृत्तिभावयतीति
भावनां तां लिङादय आहुरिति । यथा दुःपुंसमिष्टामुपायत्वा त्रिषास्वस्यः प्रवर्तकः । प्रवृत्तिहेतुधर्मवप्रवदंति
प्रवर्तनामिति तत्सिद्धयर्जते सत्रलिङ्त्वांशेन शब्दीभावनोच्यत इति । आत्मातांशेन चात्रार्थभावनोच्य
ते । ननु केपमार्थीभावना । कर्तृव्यापार इति चेत् । न पागादेरपि तद्व्यापारत्वेन भावनात्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः
तस्य प्रवृत्त्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वाभावादिति चेत् ॥ अत्राहुः । सत्यं न पागो भावना किंतु स्वर्गद्वारा जनिता याग

य

न

३५
करोत्यर्थ
वाचकत्वं
रूपम् ४=

विषयोऽयः प्रत्ययः सामावना। स एव चाख्यातांशे नोच्यते। यजेतेत्याख्यात अवस्ये पागे यजेतेति प्रतीते
जीयमानत्वात्। यश्च यत्तत् सर्वं कंगमनादिकरोति तस्मिन्नेव दत्तो गमनं करोतीति प्रयोगदर्शनात्। वातादि
नास्यंदमानेतु नायं करोति किंतु वातादिनास्यंदो जायते इति प्रयोगात् करोत्यर्थस्तावत्प्रयत्नः करोति
सामानाधिकरण्यं चाख्याते दृश्यते। यजेतयागेन कुर्यात्। यजति पाकं करोति गच्छति गमनं करोति अत
श्च करोति सामानाधिकरण्यं प्रयत्नस्याख्यातवाच्यत्वं न चरथो गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः। रथेयत्वा
भावादिति वाच्यं। बोद्धव्यं गतं प्रयत्नं रथे आरोप्य प्रयोगोपपत्तिः। यन्मतेष्येत्यादौ नानुक्लं व्यापारसाफल ३=
मान्यभावना तन्मतेऽपि रथे गमनातिरिक्तव्यापारानुपपत्तयः। रथो गच्छतीति प्रयोगस्योपचारिकत्वमेवे
ति॥ अतश्च प्रयत्न एवार्थी भावना। पथाहुः। प्रयत्नमतिरिक्तार्थी भावना तु न शक्यते। वक्तुमाख्यातवा
रथे क्रियेव न तदनुक्लः कृत्यादिरूपो व्यापारोऽस्तीति भावः २=

अहप्रकृतेत्युपरम्यतरति ॥ अमेत्वाहुः ॥ भवितुर्मवनानुकूलोभावकव्यापारस्तावद्भावनायस्मिन्व्यापा
 रे कृते करणं फलोत्पादनाय समर्थं भवति तादृश व्यापार इति यावत् । स एव व्यापारार्थः कुठारेण छिन्ननीत्या
 त्वात्तश्च वरेण हि भवत्येतादृशी मतिः ॥ कुठारेण तथा च प्रियेतयस्मिन्व्यापारे कृते बुधारात्तु दनं भवती
 ति । एवं यजेत स्वर्गकामरत्यस्यायमर्थः । योगेन तथा च प्रियेतयस्मिन्व्यापारे कृते यागात्स्वर्गो भवतीति
 स च व्यापारः क्वचिदुद्यमनेनैतनादिः । क्वचिच्चागत्यान्वाधानादि वास्तवतर्पणतः । कथं भावाकांक्षायां विशेष
 प्ररूपेण पश्चादवगम्यते । अतोत्पादानुकूलत्वेन सामान्यतस्त्वात्मा तादेवावगम्यते । रथो ग्रामं गच्छ
 तीत्यत्रात्मानेन ग्रामप्राप्तिरनुकूलो व्यापार एव प्रतीयते । स्थितथा गमनेन च प्रियेतयस्मिन्व्यापारे
 कृते गमनाग्रामप्राप्तिर्मवतीति प्रतीतेः ॥ न त्वत्र गमनमात्रमव्यापारार्थः ॥ तस्य धातुनोक्तत्वात् ॥ त

त्रको सौ व्यापार इत्यपेक्षायां पूर्वोक्तावांतरदेशविभजनसंयोजनरूप इति पश्चादवगम्यते ॥ पूर्वणप्रदेशे
 नविषुज्योत्तरेणसंप्रज्यरथोग्रामंगच्छतीतिप्रयोगात् । उद्यम्यनिपात्यकुठारेणछिनतीतिवत् । एवंदेवद
 तः प्रपतते इत्यत्रापिदेवदतस्तथाव्याप्रियतेपथाप्रयत्नोभवतिरितिप्रयत्नानुकूलोव्यापारएवाख्यातार्थो
 नप्रयत्नःतस्यधातुनोक्तत्वात् । व्यापारविशेषापेक्षायांचरुहादिः पश्चादवगम्यते उद्यमननिपत
 नवत् । तथाचसर्वत्रानुगतत्वादमोत्यादानुकूलं व्यापारसामान्यमेवाख्यातार्थः । नतुप्रयत्नमात्रं
 योगच्छतिदेवदतः प्रपतते इत्यादिषुतदभावात् । नचात्रौपचारिकत्वं वक्तुं पुत्रं मुख्ये संभवति तस्या
 न्याय्यत्वात् ॥ करोत्यप्योत्यादानुकूलो व्यापार एव न प्रयत्नमात्रं कोतेश्चेतनाचेतनकर्तृकारख्यातसा
 मानाधिकारण्यादिति । तस्मिन्ममोत्यादानुकूलो व्यापारो आधीभावना । इति सैव च यजेतेत्यख्या

हो
त

तांशेनोच्यते भावयेदिति । तस्माच्च भाव्याकांक्षायां स्वर्गादिभाव्यत्वेन संबध्यते । कारणकांक्षायां पागादिः
कारणत्वेन संबध्यते । प्रपाज्जादय इति कर्तव्यतात्वेन ॥ एवं च यजेतेत्यादिना स्वर्गाद्युद्देशेन पागादेर्विधा
मात्सिद्धपागादेर्धर्मत्वं । प्रयोजनमुद्दिश्य वेदेन विहितत्वादिति ॥ सोऽप्येवमप्युद्देशेन विहितस्तदुद्देशे
न क्रियमाणस्तदेतुः श्रीगोविंदाय नमः । न च तदर्थेण बुद्ध्या बुद्धाने
प्रमाणाभावः । पत्करोषियदश्वासिपुत्रुषिददासिपत्र । पत्रपस्पसि कौतेयतत्कुरुष्वमदर्थेण मिति
स्मृतेः ॥ अस्माश्चाष्टकादिस्मृतिवत्प्रामाण्यादित्यन्यत्र विस्तरः । काहं मंदमतिवैयर्थ्यप्रक्रियाभादस
म्भता तस्माद्भक्तेर्विलासोऽप्यगोविंदगुरुपादयोः ॥ ग्रंथरूपो मदीयोऽप्येवाग्व्यापारः सुशोभनः अनेन प्रीय
तां देवो गोविंदो भक्तवत्सलः ॥ इति श्रीअनंतदेवस्तुता आपदेवेन कृतं श्रीमंसाभायप्रकाशसंज्ञकं श्रीमं

३२

सा प्रकरणं समाप्तम् ॥ मिति माघ वदी १४ संवत् १८५५ श्रीरधा गौविंददेवौ जयतां ॥ • ॥ • ॥

॥ श्रीहरये नमः ॥

श्री नमः श्री गोपी नाथाय ॥

श्री मदनमोहनदेवाय नमः

[illegible]